

धर्म

प्रथम अध्याय

हेतु-प्रत्यय

१

चार आर्य सत्य

१. संसार दुःखै दुःखले भरिएको छ। जन्मनु दुःख हो, बुढो हुनु दुःख हो, रोग र मृत्यु दुःख हुन्। अप्रिय व्यक्तिसँगको संयोग दुःख हो, कुनै प्रियजनबाट वियोग हुनु दुःख हो, आफ्नो आवश्यकता पूर्तिको लागि निरर्थक संघर्ष गरीराख्नु दुःख हो। वास्तवमा जुन जीवन तृष्णा र रागरहित हुँदैन त्यो सदैव क्लेशसँग संलग्न हुन्छ। यसैलाई दुःखको सत्य भनिन्छ।

मनुष्यको दुःखको कारण निश्चय पनि भौतिक शरीरको अभिलाषामा एवं सांसारिक अनुरागमा पाइन्छ। यदि यी अभिलाषा र अनुरागलाई तिनीहरूको स्रोतसम्म खोज्ने हो भने यिनीहरू भौतिक प्रवृत्तिको तीव्र तृष्णामा निहित हुनेछन्। यसरी तृष्णा नै जीवन बाँच्ने आधार भए पछि, इच्छा गरिएका कुराहरू खोज्दछ, कहिलेकाही यो मृत्यु नै किन नहोस्। यसलाई दुःख समुदय सत्य भनिन्छ।

मनुष्यको सम्पूर्ण रागको जरामा बस्ने तृष्णालाई हटाउन सक्तियो भने, रागको अन्त्य हुनेछ र सबै मानव दुःख समाप्त हुनेछ। यसलाई दुःख निरोध सत्य भनिन्छ।

तृष्णा नभएको एवं दुःख नभएको स्थितिमा पुनः प्रत्येक व्यक्तिले एक निश्चित मार्गमा लाग्नु पर्दछ। यस आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग यस प्रकार छः सम्यक् दृष्टि, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वचन, सम्यक् कर्म, सम्यक् जीविका, सम्यक् प्रयत्न, सम्यक् स्मृति र सम्यक् समाधि। यसलाई आर्य मार्गको दुःख निरोध गामिनी प्रतिपदा सत्य भनिन्छ।

मनुष्यहरूले यस सत्यलाई सदैव स्पष्ट रूपले मनन गरी राख्नुपर्दछ, किनभने यो संसार दुःखले भरिएको छ र यदि कसैले दुःखबाट मुक्ति पाउन चाहन्छ भने उसले दुःखको मूल कारण, जो सांसारिक रागको बन्धन हो, त्यसलाई तोड्नु पर्दछ। सांसारिक राग तथा दुःखबाट मुक्त जीवन मार्ग, ज्ञानद्वारा मात्र थाहा पाउन सकिन्छ, तथा ज्ञान प्राप्ति आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको साधनाले मात्र हुन सक्दछ।

२. जसले ज्ञान प्राप्त गर्न खोजेका छन्, तिनीहरूले यी चार आर्य सत्य बुझ्नु पर्दछ। यो नबुझेसम्म, उनले जीवनको मोहरूपी भुलभुलैयामा अनन्त कालसम्म भौतारिराख्नु पर्दछ। जसले चार आर्य सत्य बुझेका हुन्छन्, उनीहरूलाई “ज्ञान-ज्योति प्राप्त गरेका व्यक्ति” भनी सम्बोधन गरिन्छ।

तसर्थ, जसले बुद्धको उपदेश पालन गर्ने इच्छा राख्दछन्, उनीहरू यी चार आर्य सत्यका प्रति एकाग्रचित हुनु पर्दछ र तिनका अर्थ स्पष्ट बुझ्ने प्रयत्न गर्नुपर्दछ। सबै युगमा कुनै पनि सन्तले यदि

हेतु-प्रत्यय

उनी सच्चा सन्त हुन् भने उनले यी सत्य बुभदछन् र अरुहरूलाई यिनको उपदेश दिन्छन् ।

जब कुनै व्यक्तिले चार आर्य सत्य स्पष्ट रूपले बुभदछ , त्यसबेला आर्य अष्टाङ्गिक मार्गले उसलाई लोभबाट टाढा लगदछ ; र ऊ लोभबाट मुक्त छ भने उसले संसारसँग कलह गर्ने छैन, उसले हत्या गर्ने छैन, चोरी गर्ने छैन, अनैतिक सम्बन्ध राख्ने छैन, छलकपट गर्ने छैन, निन्दा गर्ने छैन, मिथ्या प्रशंसा गर्ने छैन, ईर्ष्या गर्ने छैन, क्रोधित हुने छैन, जीवनको क्षणभंगुर प्रकृति बिर्सने छैन, न त अन्याय नै गर्नेछ ।

३. आर्यमार्ग अनुसरण गर्नु भनेको अध्यारो कोठामा ज्योति हातमा लिएर पस्नु जस्तै हो : सम्पूर्ण अन्धकार हराउँछ र कोठा उज्यालोलो भरिन्छ ।

आर्य सत्यको अर्थ बुभने व्यक्तिहरूले आर्यमार्ग अनुसरण गर्ने उपदेश ग्रहण गरेका छन् भने उनीहरूका साथ रहेको प्रज्ञा ज्योतिले अज्ञानको अन्धकारलाई निर्मूल पारिदिन्छ ।

बुद्धले मानिसहरूलाई चार आर्य सत्य संकेत गरेर नै मार्ग प्रदर्शन गर्दछन् । जसले यो राम्ररी बुभेका हुन्छन् , उनले ज्ञान प्राप्त गर्नेछन् ; उनीहरूले संसारको भुँवरीमा परेकाहरूलाई मार्ग देखाउन र सहारा दिन सक्नेछन् र विश्वासयोग्य हुनेछन् । चार आर्य सत्य स्पष्ट रूपले बुभेपछि , सबै सांसारिक रागका मुहान सुकेर जान्छन् ।

यी चार आर्य सत्यका आधारमा अधि बढेर बुद्धका शिष्यहरूले अन्य सबै बहुमूल्य सत्य प्राप्त गर्नेछन् ; एवं सबै अर्थ बुझ्न प्रज्ञा र परिज्ञान प्राप्त गर्नेछन् , तथा संसारका सबै मानिसहरूमा धर्मको उपदेश दिन सक्षम हुनेछन् ।

२

हेतु-प्रत्यय

१. मनुष्यको सबै दुःखका कारण हुन्छन् र तिनको अन्त्य गर्ने उपायहरू पनि हुन्छन् , किनभने संसारमा प्रत्येक वस्तु हेतु र परिस्थितिको विस्तृत संयोगको फलस्वरूप उत्पन्न हुन्छ तथा यी हेतु र परिस्थितिको परिवर्तन भएपछि सबै कुराको लोप र विलय हुन्छ ।

वर्षा हुन्छ , हावा चल्छ , फुल फुल्दछ , पात सुक्छन् र अनि हावाले तिनलाई उडाएर लग्छ । यी सबै गोचर वस्तुको हेतु र परिस्थितिसँग अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुन्छ , तिनको उत्पत्ति यिनैबाट हुन्छ , एवं यी हेतु र परिस्थितिमा परिवर्तन हुनासाथ यिनको लोप हुन्छ ।

कसैको जन्म माता-पिताको परिस्थितिबाट हुन्छ । उसको शरीरको पोषण अन्नद्वारा हुन्छ , उसको मनको पोषण उपदेश र अनुभवद्वारा हुन्छ ।

तसर्थ, शरीर र मनको सम्बन्ध परिस्थितिसँग हुन्छ तथा परिस्थितिको परिवर्तनका साथ यसको पनि परिवर्तन हुन्छ ।

हेतु-प्रत्यय

जसरी जाल धेरै गाँठोहरूको श्रृंखलाद्वारा बन्दछ, त्यस्तै यस संसारमा पनि सबै कुरा गाँठोको श्रृंखलाले जोडिएका छन्। यदि कसैले जालको प्वाल स्वतन्त्र र पृथक गरिएको वस्तु हो भन्ने ठान्दछ भने ऊ भ्रममा छ।

यसलाई जाल भनिने कारण नै यी प्वालहरू श्रृंखलाले जोडिएकोले हो र जालको प्रत्येक प्वालको आफ्नो आफ्नो स्थान हुन्छ एवं एक प्वालको अर्को प्वालका प्रति उत्तरदायित्व हुन्छ।

२. फूल श्रृंखलावद्ध परिस्थितिले गर्दा फुल्दछन्। पात हावाले उडाएर लग्ने पनि श्रृंखलावद्ध परिस्थितिले गर्दा हुन्छ। परिस्थितिबिना फूल फुल्दैन, न त पात नै स्वतः भर्दछ। तसर्थ, सबै वस्तु प्रकट हुने अनि लोप हुने कारण हुन्छ; परिवर्तन भन्दा कुनै वस्तु स्वतन्त्र रहन सक्दैन।

सबै वस्तुको उत्पत्ति हेतु र परिस्थितिहरूको श्रृंखलाले हुन्छ भन्ने कुरा यस संसारको चिरस्थायी एवं अपरिवर्तनीय नियम हो र यसै नियम अनुसार सबै वस्तुको लोप हुन्छ, सबै परिवर्तन हुन्छ, केही पनि स्थिर रहन सक्दैन।

३

प्रतीत्य-समुन्पाद

१. मनुष्यको दुःख, विलाप, वेदना तथा पीडाको स्रोत कहाँ छ? के यो कुरा मानिसहरू साधारणतया: इच्छुक भएकै कारणले नपाइने हो त ?

मनुष्यहरू धन र मर्यादा, सुख र आनन्द, उत्तेजना र आत्मा भोगको जीवनसँग हठपूर्वक टाँसिएर बसेका हुन्छन् , तर मनुष्यको सबै दुःखको मुहान नै यिनै वस्तुहरूको तृष्णा हो भन्ने तथ्यबारे उनीहरू अनभिज्ञ हुन्छन् ।

यसको प्रारम्भदेखि नै संसार, रोग, बुद्धयौली तथा मृत्यु जस्ता अपरिहार्य तथ्यले भरिनुको अतिरिक्त एक पछि अर्को आपद विपदले भरिएको छ ।

तर यदि कसैले यी सबै तथ्यहरू ध्यानपूर्वक विचार गर्‍यो भने, सम्पूर्ण दुःखको आधार अति तृष्णा हो भन्ने कुराप्रति ऊ विश्वस्त हुनु पर्दछ । यदि लालचीपन हटाउन सकियो भने, मनुष्यको दुःखको निरोध हुनेछ ।

मानिसहरूको मनमा भरिएको लोभमा अज्ञानको अभिव्यक्ति हुन्छ ।

यो मानिसहरूलाई वस्तुक्रमको सत्य बारेमा अनभिज्ञ भएकै कारण उत्पन्न हुन्छ ।

अज्ञान एवं लोभबाट वास्तवमा अप्राप्य वस्तुका प्रति अपवित्र तृष्णाको जन्म हुन्छ , तर जसको प्राप्तिको मनुष्यहरूले अधैर्यपूर्वक एवं अन्धो सरह खोजी गरी राख्दछन् ।

अज्ञान तथा लोभको कारणले मनुष्य त्यस्तोमा पनि भेदभावको कल्पना गर्दछ , जसमा वस्तुतः भेदभाव नै हुँदैन । मानिसको स्वभावमा

हेतु-प्रत्यय

सत्य र असत्य भन्ने भेदभाव हुँदैन, तर मानिसहरू अज्ञानका कारण यस्तो कल्पना गर्दछन् र तिनलाई सत्य र असत्य भनी छुट्याउँछन् ।

आफ्नो अज्ञानको कारण, मानिसहरू सदैव कुविचार राख्दछन् र सदैव सत्य दृष्टिकोण परित्याग गरी एवं आफ्नो अहंप्रति टाँसिएर उनीहरू कुकार्य गर्दछन् । यसको फलस्वरूप, उनीहरू मोहको अस्तित्वप्रति आशक्त हुन्छन् ।

आफ्नो कर्मलाई आफ्नो अहंको क्षेत्र बनाएर, मनको भेदभावको क्रियाकलापलाई बीजरूपमा प्रयोग गरेर, मनलाई अज्ञानको बादलले ढाकेर, अति तृष्णाको वर्षाले यसलाई मलिलो पारेर, अहंको हठले यसलाई सिंचित गरेर, उनीहरू पापको धारणा थप्दछन् ,एवं मोहको यस अवतारलाई आफ्नो साथ लिएर हिँड्छन् ।

२. तसर्थ वास्तवमा उसको मनले नै दुःख, विलाप, वेदना तथा कष्टको भ्रम उत्पन्न गर्दछ ।

मोहको यो सम्पूर्ण संसार, मनको कारण उत्पन्न छाया बाहेक अरु केही होइन । तैपनि ,यसै मनबाट नै ज्ञानको संसार उदित हुन्छ ।

३. यस संसारमा तीन दूषित दृष्टिकोण छन् ।

यदि कोही यिनै दृष्टिकोणसंग टाँसिएर रहन्छ भने, यस संसारमा सबै कुरा निषिद्ध गरिने पर्नेछ ।

पहिलो, कसैको विचारमा सम्पूर्ण मानव अनुभव भाग्यमा आधारित छ ; दोस्रो, कसैको विचारमा सबै कुराको सृष्टि ईश्वरबाट भएको हो र सबै कुरा उनकै इच्छा अनुसार चल्दछ ; तेस्रो, कसैको विचारमा सबै कुराको उत्पत्ति कुनै हेतु अथवा परिस्थितिबाट नभई आकस्मिक नै हुन्छ ।

यदि सबै कुराको निर्णय भाग्यबाट नै भएको हो भने, सबै सत्कर्म र दुष्कर्म पूर्व निर्दिष्ट हुन् , समृद्धि र संकट पूर्व निर्दिष्ट हुन् ; केही पनि कुरा पूर्वनिर्धारित भएर मात्र उत्पन्न हुने हो भने प्रगति र उन्नतिका सबै मानवीय योजना र प्रयत्नहरू व्यर्थ हुनेछन् एवं मानवता आशारहित हुनेछ ।

यहि कुरा अन्य दृष्टिकोण प्रति पनि लागु हुन्छ , यदि सबै कुरा अन्ततोगत्वा ईश्वरको हातमा हुने भए, अथवा आकस्मिक नै हुने हो भने, मानवका समक्ष समर्पण बाहेक आशा नै के रह्यो र ? यस्ता धारणा राख्ने व्यक्तिहरू आशारहित हुने एवं पापलाई परित्याग गरी बुद्धिमत्तापूर्ण कार्यमा आफूलाई लगाउने प्रयत्नको वास्ता नगर्ने कुरामा कुनै आश्चर्य छैन ।

वास्तवमा यी तीनै धारणा अथवा दृष्टिकोण असत्य हुनः प्रत्येक कुरा उपस्थितिको श्रृंखला हो जसको मुहान हेतु र परिस्थितिको श्रृंखला हो ।

द्वितीय अध्याय

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

१

अनित्यता तथा अनात्मता

१. यद्यपि मन र शरीरको उदय हेतुहरूको संयोगले हुन्छ, तापनि यसैको फलस्वरूप आत्मा छ, भन्न सकिन्न। मांसरूपी शरीर तत्वहरूको समूह भएको हुनाले यो अनित्य छ।

यदि शरीर आत्मा भएको भए, यसले निश्चय गरेको कुरा यो अथवा अर्को भनेर गर्न सक्ने थियो।

कुनै पनि राजाले आफ्नो इच्छा अनुसार कसैको प्रशंसा गर्न अथवा कसैलाई दण्ड दिन सक्दछ, तर ऊ आफ्नो आशय अथवा इच्छा विपरित विरामी हुन्छ, अनिच्छापूर्वक ऊ बूढो हुन्छ र यसमा उसको भाग्य र इच्छाको कुनै पनि सम्बन्ध हुँदैन।

न त मन नै आत्मा हो। मनुष्यको मन हेतु र परिस्थितिको एक समूह हो। यो निरन्तर परिवर्तनशील छ।

यदि मन आत्मा हो भने, यसले निश्चय गरे अनुसार, यो अथवा त्यो कुरा गर्न सक्ने थियो; तर मन प्रायः यसले सत्य हो भनी थाहा पाएको कुराबाट टाढा उडेर जान्छ, अनि अनिच्छापूर्वक पापको अनुसरण गर्दछ। आत्माको इच्छानुसार कुनै पनि कुरा भएको देखिँदैन।

२. शरीर नित्य छ अथवा अनित्य छ भनी कसैसँग प्रश्न गरियो भने, उसले अवश्य पनि अनित्य छ भन्न करै लाग्छ ।

यदि अनित्यता सुख हो कि दुःख भनी कसैसँग प्रश्न गरियो भने, उसले साधारणतया दुःख हो भनी उत्तर दिन पर्ने हुन्छ ।

यदि कुनै मनुष्यले यस्तो परिवर्तनशील तथा दुःखले भरिएको अनित्य वस्तु नै आत्मा हो भन्ने ठान्दछ भने त्यो ठूलो भ्रम हो ।

मनुष्यको मन पनि अनित्य र दुःख हो ; यसलाई आत्मा भन्न सकिने यसमा कुनै कुरा छैन ।

हाम्रो सत्य शरीर र मन, जसले कुनै व्यक्तिको जीवन निर्माण गर्दछ , बाहिरी जगत जसले उसलाई घेरेको हुन्छ , “म” र “मेरो” भन्ने धारणा भन्दा धेरै टाढा हुन्छन् ।

अपवित्र तृष्णाहरूले ढाकिएको प्रज्ञारहित अपवित्र मन मात्र “म” तथा “मेरो” भन्ने कुरा हठपूर्वक विचार गरी राख्छ ।

शरीर र यसको वरिपरिका कुराहरू हेतु र परिस्थितिको सहयोगात्मक कारणहरूले उत्पन्न हुने हुँदा, तिनको निरन्तर परिवर्तन भइ राख्दछ र ती कहिल्यै अन्त हुन सक्दैनन् ।

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

मानिसको मन, यसको निरन्तरको परिवर्तनशीलतामा, नदीमा बग्ने पानी सरह हो, अथवा मैना बत्तीको बलीरहेको ज्योति सरह हो, एक क्षण पनि नअडिएर सदैव उफ्री रहने बाँदर सरह हो ।

यो सबै देखेर तथा सुनेर, कुनै पनि बुद्धिमान मानिसले, शरीर अथवा मनसँगको आसक्तिबाट आफूलाई मुक्त गर्नु पर्दछ, यदि ऊ ज्ञान प्राप्त गर्न चाहन्छ भने ।

३. पाँच कुराहरू यस्ता छन् जसलाई कसैले कहिल्यै पनि यस संसारमा गर्न सक्दैनन् । पहिलो, बृद्धावस्था हुँदा उमेर रोक्ने काम ; दोस्रो, रोगी नहुने काम ; तेस्रो, मृत्यु रोक्ने काम ; चौथो, नाश भएर जाने वस्तुको नष्टता अस्वीकार गर्ने काम ; पाँचौं, कुनै पनि वस्तु विनष्ट भएर पूरै शून्यमा जाँदैन भन्ने सत्यतालाई अस्वीकार गर्ने काम

यस संसारमा सबै मनुष्यहरूले ढिलो अथवा छिटो यी तथ्यहरूको सामना गर्नु पर्दछ, र फलस्वरूप धेरै जसो मानिसहरूले दुःख पाउँछन् तर जसले बुद्धका उपदेश सुनेका छन्, उनले यी तथ्यलाई अपरिहार्य हुन् भनी बुझे हुँदा दुःख पाउँदैनन् ।

यस संसारमा चार सत्यहरू छन् : पहिलो, सबै जीवित प्राणीको उत्पत्ति अज्ञानबाट हुन्छ ; दोस्रो, तृष्णाका सम्पूर्ण वस्तु अनित्य, अनिश्चित र दुःख हुन् ; तेस्रो, सबै वर्तमान वस्तुहरू पनि अनित्य, अनिश्चित र दुःख हुन् ; चौथो, “आत्मा” भनी कुनै कुरालाई भन्न सकिन्न, एवं “मेरो” भन्ने कुनै कुरा सम्पूर्ण संसारमा छैन ।

सबै कुरा अनित्य, अनिश्चित एवं आनात्म भन्ने यी सत्यहरूको यस संसारमा बुद्ध प्रकट हुने अथवा लोप हुने तथ्यसँग कुनै सम्बन्ध छैन । यी सत्य निर्विवाद हुन् ; बुद्धलाई यो कुरा थाहा छ , र त्यसै कारणले , उनले सबै मनुष्यहरूलाई धर्मको उपदेश दिन्छन् ।

२

मन-मात्रको सिद्धान्त

१. मोह र ज्ञान दुवैको उत्पत्ति मनबाट हुन्छ र सबै अवस्थिति एवं गोचर वस्तुको उत्पत्ति पनि मनको क्रियाबाट हुन्छ , एक जादुगरको बाहुलाबाट निस्कने विभिन्न वस्तुहरू जस्तै ।

मनको क्रियाकलापको कुनै सीमा हुँदैन, तिनले जीवनको सेरोफेरो बनाउँछन् । अपवित्र मन अपवित्र कुराहरूले घेरिएको हुन्छ र पवित्र मन पवित्र कुराहरूले नै घेरिएको हुन्छ ; तसर्थ वरिपरि घेर्ने कुराको सीमा पनि मनको क्रियाकलापको सीमाभन्दा बढी हुँदैन ।

कुनै कलाकारले बनाएको चित्र जस्तै, वरिपरिको कुरा मनको क्रियाकलापले बनाएको हुन्छ । बुद्धले बनाएको वरिपरिको वातावरण पवित्र एवं क्लेशबाट मुक्त हुन्छ , तर मानिसहरूले बनाएको त्यस्तो हुँदैन ।

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

एउटा सिपालु चित्रकारले विभिन्न दुनियाँको चित्र बनाए जस्तै मनले पनि अनेक रूपहरू जादूमन्त्र गरे भैं निर्माण गर्दछ। मनले सिर्जना नगरेको वस्तु संसारमा केही पनि छैन। बुद्ध हाम्रो मन जस्तै हुन्, चेतनशील प्राणीहरू बुद्ध जस्तै हुन्। त्यसकारण, उनीहरूले सबै कुराको सिर्जना गर्ने क्षमताको आधारमा मन, बुद्ध र चेतनशील प्राणीहरूमा कुनै अन्तर छैन।

मानव मनद्वारा निर्मित सबै वस्तुहरूको सही अर्थ बुद्धले बुझेका हुन्छन्। तसर्थ जसले यी कुरा बुझेका हुन्छन्, उनीहरूले वास्तविक बुद्धलाई देख्न सक्दछन्।

२. तर आफ्नो वरिपरिको कुरा सृष्टि गर्ने मन भूतकालमा मात्र नभई वर्तमान र भविष्यमा पनि संभ्रना, त्रास र विलापबाट स्वतन्त्र छैन, किन भने यिनको उत्पत्ति अज्ञान र लोभमा भएको हुन्छ।

अज्ञान र लोभको कारणले नै मोहरूपी संसारको प्रारम्भ हुन्छ, एवं हेतु र परिस्थितिहरूको विस्तृत जटिल संयोग मनमा बाहेक अन्यत्र हुँदैन।

जीवन र मृत्यु दुबैको उत्पत्ति मनबाट हुन्छ र मनमै अवस्थित हुन्छ। तसर्थ, जब जन्म र मृत्युसँग सम्बन्ध राख्ने मनको अन्त्य हुन्छ, त्यसका साथै जन्म र मृत्युको संसारको पनि अन्त्य हुन्छ।

कुनै पनि अज्ञानी र भ्रान्त जीवनको उत्पत्ति आफ्नै मोहको संसारद्वारा भ्रान्त भएको मनबाट हुन्छ। मनभन्दा स्वतन्त्र मोहको कुनै संसार हुँदैन भन्ने ज्ञान हामीलाई भएपछि, भ्रान्त मन निर्मल भएर आउँछ; जब हामीहरूले अपवित्र वातावरणको सिर्जना गर्न अन्त्य गर्दछौं, हामीले ज्ञान प्राप्त गर्दछौं।

यसरी जन्म र मृत्युको संसार मनले सृष्टि गर्दछ, यो मनको अधीन रहन्छ, मनद्वारा शासित हुन्छ; मन नै प्रत्येक परिस्थितिको स्वामी हुन्छ। दुःखको संसारको सिर्जना मोहले भरिएको मनद्वारा हुन्छ।

३. तसर्थ, सबै वस्तुहरू मूलतः मनद्वारा नियन्त्रित र शासित हुन्छन् र मनद्वारा निर्मित हुन्छन्। गाडा तान्ने गोरुको पछिपछि पाङ्ग्रा गुडेजस्तै, दुःख पनि अपवित्र विचार तथा सांसारिक रागले घेरिएको मनको पछिपछि हिँड्दछ।

तर यदि कुनै मनुष्यले असल मनले बोल्दछ र कार्य गर्दछ भने, उसको प्रतिबिम्ब उसको पछिपछि हिँडे जस्तै सुख पनि उसको पछिपछि हिँड्दछ। जसले दुष्टतापूर्ण कार्य गर्दछन्, “मैले अनुचित कार्य गरे” भन्ने विचार उनीहरूको पछिपछि लाग्दछ र कुकृत्यको सम्भनाको संग्रहले गर्दा पुनर्जन्महरूमा अनिवार्य प्रतिफल भोग्नु पर्दछ। तर जसले सद्विचारले प्रेरित भई कार्य गर्दछन्, उनीहरू “मैले सत्कार्य गरे” भन्ने विचारले सन्तुष्ट हुन्छन् र उनलाई पुनर्जन्महरूमा निरन्तर सुख प्राप्त हुनेछ भन्ने विचारले भन सुखी पार्दछ।

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

यदि मन अपवित्र छ भने, गाह्रो एवं कठोर बाटोमा खुट्टाहरू लखरिन्छन् , धेरै पल्ट लडिन्छ र निकै दुख्छ। तर यदि मन पवित्र छ भने, बाटो सुगम हुन्छ अनि यात्रा शान्तिपूर्ण हुन्छ ।

जसलाई शरीर र मन दुवैको पवित्रताको आनन्द लिनुछ , उसले स्वार्थी, अपवित्र विचार तथा दुष्ट तृष्णाहरूको जालोलाई तोड्दै बुद्धत्वको मार्ग अनुसरण गर्दछ। जसको मन शान्त हुन्छ ,उसले शान्ति प्राप्त गर्दछ, र दिन रात आफ्नो मनलाई बढी उद्यमका साथ अनुशीलन गर्न सक्दछ ।

३

वस्तुहरूको वास्तविक स्थिति

१. यस संसारमा सबै वस्तु हेतु र परिस्थितिको संयोगबाट उत्पन्न हुने हुँदा, वस्तुहरूका बीच कुनै मौलिक अन्तर हुन सक्दैन । अन्तर हुने कारण त मनुष्यमा रहेको अनर्थ तथा भेदभावपूर्ण विचार नै हो ।

आकाशमा पूर्व र पश्चिमको अन्तर हुँदैन, मनुष्यले आफ्नै मनद्वारा यस अन्तरको सिर्जना गर्दछन् । अनि ती सत्य हुन् भनी विश्वास गर्दछन् ।

एकदेखि अनन्तसम्म गणितका संख्याहरू प्रत्येक पूर्ण संख्या हुन् र यिनीहरू आफैमा कुनै भिन्न गुण बोकेका हुँदैनन् , तर मनुष्यले आफ्नै सुविधाको लागि एवं विभिन्न संख्या छुट्टयाउन, यिनमा विभेदको सिर्जना गर्दछन् ।

उत्पत्तिको सार्वभौमिक प्रक्रियामा, जीवनको प्रक्रिया एवं विनाशको प्रक्रियामा कुनै अन्तर छैन ; मनुष्यले नै अन्तरको सिर्जना गर्दछन् , अनि एउटालाई जन्म तथा अर्कोलाई मृत्यु भन्दछन् । कुनै कार्यमा पनि असल र खराब भन्ने अन्तर हुँदैन, तर मानिसहरूले आफ्नै मूर्खतापूर्ण सुविधाका निमित्त यस्तो अन्तरको सिर्जना गर्दछन् ।

बुद्ध यी विभेद भन्दा टाढा रहन्छन् तथा संसारलाई उडिरहेको बादलको टुक्रा सरह ठान्दछन् । बुद्धका निमित्त प्रत्येक निश्चित वस्तु मोह हो ; मनले समाती राख्ने र फ्याँक्ने कुनै कुरा पनि अवास्तविक हो भन्ने उनलाई थाहा छ ; यसरी उनले कल्पनाका वृटिहरू र विभेदपूर्ण विचारलाई परित्याग गर्दछन् ।

२. मनुष्यले आफैले कल्पना गरेको सुविधा र सन्तोषका निमित्त वस्तुहरू समाती राख्दछन् ; उनीहरू धन, सम्पत्ति र सम्मान समाती राख्दछन् ; उनीहरू जीवनका प्रति अत्यन्त आशक्त हुन्छन् ।

उनीहरूले अवस्थिति र अनवस्थितिका बीच, असल र खराबका बीच, सत्य र असत्यका बीचको स्वेच्छापूर्वक अन्तर गर्दछन् । मनुष्यका निमित्त जीवन भनेको वस्तु पाइने प्रयत्न गर्नु र पाएका कुराका प्रति आशक्तिको श्रृंखला हो, र त्यसपछि त्यसै कारणले, उनीहरूले व्यथा र दुःखको मोहमा पर्नै पर्दछ ।

कुनै समय लामो यात्रामा हिँडेको व्यक्ति एक नदीको किनारमा पुग्यो । उसले विचार गर्‍यो : “नदीको यो किनारमा हिँड्न धेरै

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

गाह्रो र खतरनाक छ। अनि पारिपट्टि सजिलो र सुरक्षित देखिन्छ , तर म कसरी पारी तरेर जाने हो ?” अनि उसले रुखका हाँगाहरू र नरकटहरूबाट डुङ्गा बनाई सजिलैसँग पारी तऱ्यो । त्यसपछि उसले मनमनै विचार गर्‱यो “यो डुङ्गा मलाई नदी तर्न अत्यन्तै उपयोगी भयो, म यसलाई नदी किनारमा सडेर गल्न दिन्न, वरु म यसलाई आफ्नो साथैमा लऱ्नेछु ।” त्यसले गर्दा उसले आफूखुसी एक व्यर्थको भारी बोक्‱यो । के त्यस व्यक्तिलाई बुद्धिमान व्यक्ति भन्न सकिन्छ ?

कुनै असल कुरा पनि अनावश्यक बोभ हुन आउँछ, भने त्यसलाई फ्याकिदिनु पर्दछ, भन्ने शिक्षा यस अर्ति कथाबाट पाइन्छ ; भन् यो खराब कुरा हो भने त त्यसलाई फ्याक्नु नै पर्दछ । बुद्धले व्यर्थ र अनावश्यक छलफल परित्याग गर्न आफ्नो जीवनको नियम बनाएका थिए ।

३. वस्तुहरू न त आउँछन् न त जान्छन् , तिनीहरू न त प्रकट हुन्छन् न त लोप हुन्छन् ; तसर्थ, कसैले पनि वस्तुहरू प्राप्त गर्न अथवा गुमाउन सक्दैन ।

वस्तुहरू न त प्रकट हुन्छन् न त लोप हुन्छन् , किनभने यी कुरा अस्तित्वको पुष्टि अथवा अस्तित्वको खण्डनभन्दा माथि हुन्छन् भन्ने कुराको शिक्षा बुद्धले दिन्छन् । अर्थात् ,प्रत्येक वस्तु हेतु र परिस्थितिको संयोग र श्रृंखला हुने हुँदा, कुनै वस्तुको आफ्नै अस्तित्व हुँदैन, तसर्थ यसको अस्तित्व छैन भने पनि हुन्छ । यसका साथै, हेतु र परिस्थितिसँग यसको सापेक्ष सम्बन्ध भएको हुँदा, यसलाई अस्तित्वरहित छैन भने पनि हुन्छ ।

वस्तुको रूपको कारणले कुनै वस्तुसँग आशक्त हुनु मोहको मुहान हो । यदि रूपलाई समाती राखेर आशक्त भइएन भने यस्तो असत्य कल्पना र अनर्थक मोह उत्पन्न हुँदैन । यस्तो मूर्खतापूर्ण मोहभन्दा स्वतन्त्र सत्यलाई थाहा पाउने प्रज्ञा ज्ञान हो ।

संसार, वास्तवमा एक सपना जस्तै हो र सांसारिक सम्पत्ति मृग-तृष्णा हो । चित्रमा देखिने दूरी जस्तो वस्तुहरूको आफैमा कुनै वास्तविकता हुँदैन, उनीहरू गर्मीको तुआँलो सरह हुन् ।

४. वस्तुहरूको निर्माण हेतुहरूको असंख्य क्रमले हुने हुँदा यी सदैव कायम रहन्छन् भनी विश्वास गर्नु ठूलो भ्रम हो र यसलाई नित्यताको सिद्धान्त भन्दछन् ; तर वस्तुहरू पूर्णतया लोप भएर जान्छन् भन्ने विश्वास गर्नु पनि ठूलो भ्रम हो ; यसलाई अवस्थितिको सिद्धान्त भन्दछन् ।

अमर जीवन र मृत्यु एवं अवस्थिति र अनवस्थितिका यी प्रकारहरू वस्तुहरूको मूल प्रकृतिमा प्रयुक्त हुँदैनन् तर केवल तिनको रूपमा मात्र प्रयुक्त हुन्छन् किनभने तिनलाई दूषित मानवी आँखाले देखिन्छ । मनुष्यको तृष्णाले गर्दा, यसरी देखिने कुराहरूप्रति मनुष्य सापेक्ष एवं आशक्त हुन्छ ; तर तिनको वास्तविक प्रकृतिमा विभेद तथा आशक्तिभन्दा ती स्वतन्त्र हुन्छन् ।

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

हेतु र परिस्थितिहरूको क्रमले सबै कुराको उत्पत्ति हुने हुँदा नै, वस्तुको आकृतिको निरन्तर परिवर्तन भइराख्दछ ; अर्थात्, सत्य तत्वको अनुरूपता जस्तो यिनको अनुरूपता हुँदैन । आकृतिको यही निरन्तर परिवर्तनले गर्दा नै हामी मृगतृष्णा एवं सपनाको वस्तु मन पराउँछौं । तर, आकृतिमा यसरी निरन्तर परिवर्तन आईरहे तापनि वस्तुहरू उनको मूल प्रकृतिमा स्थिर एवं परिवर्तनरहित हुन्छन् ।

कुनै नदी मानिसका निमित्त नदी जस्तै देखिन्छ , तर एक भोको दैत्यका निमित्त जसले पानीमा आगो देख्दछ ,यो अग्निका रूपमा देखिन सक्छ । तसर्थ, मानिसका लागि नदीको अस्तित्वको कुरा गर्नु केही अर्थ हुन सक्दछ तर दैत्यको लागि भने यसको कुनै अर्थ हुँदैन ।

यस प्रकारले सबै कुराहरू भ्रम जस्तै हुन भनी भन्न सकिन्छ ; तिनीहरू न त अस्तित्व भएका न त अस्तित्वहीन भन्न सकिन्छ ।

अहिलेसम्म यो परिवर्तनशील र उपस्थितिको यस संसार भन्दा अलग, स्थायित्व र सत्यको अर्को संसार छ भनी भन्न सकिन्न । यस संसारलाई या त अस्थायी संसार वा एक वास्तविक संसार भन्ठान्नु गलत हो ।

तर यस संसारका अज्ञानी मानिस यसै संसारलाई वास्तविक संसार भन्ठानेर त्यही अनर्थक आधारमा कार्य गर्दछन् । तर यो संसार

एक मोह मात्र भएको हुँदा उनीहरूको कार्य मिथ्यामा आधारित भएकोले उनीहरूलाई हानि एवं दुःखको मार्गतर्फ मात्र लगदछ ।

एक बुद्धिमान मानिसले, यस संसारलाई मोह मात्र हो भनी चिनेर, त्यसलाई वास्तविक हो भन्ठानेर कार्य गर्दैन, यसरी उसले दुःखबाट पार पाउँदछ ।

४

मध्यम मार्ग

१. ज्ञानको मार्ग छान्नेहरूले, दुई अतिलाई सावधानीपूर्वक त्याग्नु पर्दछ । पहिलो, शारीरिक तृष्णा तृप्तिका लागि गरिने अति । दोस्रो अति, तपश्चर्याद्वारा शरीर तथा मनलाई अनावश्यक रूपमा कष्ट दिनु या मूलभुत आवश्यकताहरूबाट पनि बञ्चित गर्नु हो ।

यी दुवै अति भन्दा माथि आर्य मार्ग हुन्छ , जसले ज्ञान एवं प्रजा तथा मनको शान्तिको मार्ग देखाउँछ , यसलाई मध्यम मार्ग भन्न सकिन्छ । यो मध्यम मार्ग के हो ? यसमा आर्य अष्टाङ्गीक मार्ग हुन्छन् : सम्यक् दृष्टि, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वचन, सम्यक् आचरण, सम्यक् जीविका, सम्यक् प्रयत्न, सम्यक् स्मृति र सम्यक् समाधि ।

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

माथि भनिएको जस्तै, सबै वस्तुहरूको उत्पत्ति तथा लोप हेतुहरूको अन्तरहित श्रृंखलाले गर्दा हुन्छ। अज्ञानी मानिसहरूले जीवनलाई या त अवस्थित अथवा अनवस्थित रूपमा ठान्दछन्, तर बुद्धिमान मानिसहरू अवस्थित अथवा अनवस्थित दुवै कुराभन्दा माथि दृष्टि पुऱ्याउँछन्; यो मध्यम मार्गको धारणा हो।

२. माने लिऊ एउटा काठको मुढो नदीमा तैरिहेको छ। यदि मुढो भुइँमा गाडिएन भने अथवा डुबेन भने अथवा कुनै मानिसले यसलाई बाहिर फिकेन भने अथवा सडेन भने, यो अन्ततोगत्वा समुन्द्रमा पुग्नेछ। जीवन पनि कुनै महानदीको धारमा परेको यस्तै काठको मुढो जस्तै हो। यदि मनुष्य आशक्तिको जीवनसँग टाँसिएर रहँदैन भने अथवा जीवनबाट सन्यास लिएर स्वयम्लाई कष्ट दिने जीवनसँग आशक्त हुँदैन भने, यदि उसले आफ्नो सद्गुणको गर्व गर्दैन भने, अथवा आफ्ना दुष्ट कार्यका प्रति आशक्त हुँदैन भने र यदि ज्ञानको खोजीमा उसले मोहलाई तिरस्कार गर्दैन अथवा त्यससँग त्रसित हुँदैन भने, त्यस्तो व्यक्ति मध्यम मार्गमा लागेको हुन्छ।

ज्ञानको मार्गमा लाग्नको लागि महत्वपूर्ण कुरा भनेको कुनै पनि अतिमा पर्नु र त्यसमा अल्झिनुबाट जोगाउनु हो, अर्थात् सदैव मध्यम मार्ग अनुसरण गर्नु हो।

वस्तु अवस्थित हुन्छन् अथवा अवस्थित हुँदैनन् भन्ने थाहा पाएर, सबै कुरा स्वप्नवत् प्रकृतिका हुन् भनी सम्झेर एवं आफ्नो व्यक्तित्वको गर्व र सत्कार्यको प्रशंसाले जेलिने अवस्था अथवा अन्य कुनै कुराले जेलिने अवस्था परित्याग गर्नुपर्दछ।

यदि कोही आफ्नो तृष्णाको प्रवाहमा पर्नबाट आफूलाई मुक्त राख्न चाहन्छ भने, उसले प्रारम्भमै वस्तुहरू प्राप्त गर्ने प्रयत्नमा नलाग्ने कुरा सिक्नु पर्दछ, अन्यथा ऊ तिनका प्रति अभ्यस्त हुन्छ र उसमा आशक्ति जागेर आउँछ। कुनै अवस्थित अथवा अनवस्थित स्थिति, बाह्य अथवा आन्तरिक वस्तु, असल तथा खराब वस्तु, सत्य अथवा असत्य वस्तु कुनैका प्रति पनि उसमा आशक्ति आउनु हुँदैन।

यदि ऊ वस्तुहरूप्रति आशक्त हुन्छ भने, त्यसै क्षणमा अकस्मात् मोहरूपी जीवनको प्रारम्भ हुन्छ। जुन मनुष्य ज्ञानको आर्य मार्गमा लाग्दछ, ऊ न त कुनै कुराले दुःखित हुन्छ अथवा कुनै कुराको अभिलाषा राख्दछ तर जे जस्तो आइ परे पनि, उसले समदर्शी एवं शान्त मनले त्यसको सामना गर्दछ।

३. ज्ञानको स्वयम् अभिव्यक्ति गर्ने, कुनै निश्चित रूप अथवा प्रकृति हुँदैन; तसर्थ ज्ञानमै ज्ञान पाइने कुनै कुरा छैन।

ज्ञान त मोह र अज्ञानको कारणले मात्र अवस्थित हुन्छ; र यदि तिनको लोप भयो भने ज्ञानको पनि लोप हुन्छ। यसको विपरीत कुरा पनि त्यत्तिकै सत्य छ: मोह र अज्ञान अवस्थित हुने कारण ज्ञान नै हो; जब ज्ञान निवृत्त हुन्छ, अज्ञान र मोह पनि निवृत्त हुन्छन्।

तसर्थ ज्ञानलाई एक “वस्तु” हो जसलाई ग्रहण गर्नुपर्दछ भन्ने विचारबाट जोगिनु पर्दछ, अन्यथा, यो पनि एक बाधा सरह हुनेछ। जब अन्धकारमा रहेको मनले ज्ञान प्राप्त गर्दछ, तब यसको निरोध हुन्छ र

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

यसको निरोध भएपछि, त्यो वस्तु जसलाई हामी ज्ञान भन्छौं त्यसको पनि निरोध हुन्छ।

जबसम्म मानिसहरू ज्ञान प्राप्त गर्ने इच्छा राख्छन् र त्यसैलाई ग्रहण गरेर बस्दछन् भने त्यसको तात्पर्य मोह अभै उनका साथ छ, भन्ने हो; तसर्थ, ज्ञानको मार्गमा लागेकाहरूले ज्ञानलाई समातेर बस्न खोज्नु हुँदैन र यदि उनीहरूले ज्ञान प्राप्त गरे भने, त्यसप्रति लहरिसिएर बस्न हुँदैन।

जब मानिसहरूले यस तात्पर्यमा ज्ञान प्राप्त गरी सक्दछन्, यसको अर्थ हुन्छ प्रत्येक वस्तु जे जस्तो छ, त्यो ज्ञान प्राप्त वस्तु हो; तसर्थ, मानिसहरूले ज्ञानको मार्गको अनुशरण त्यस बेलासम्म गर्नुपर्दछ जबसम्म उनीहरूको विचारमा सांसारिक राग र ज्ञान परस्परमा अभिन्न हुँदैनन्।

४. सार्वलौकिक एकात्मताको यो धारणा- वस्तुहरूको वास्तविक प्रकृतिमा कुनै विभेद चिन्ह हुँदैन- यसलाई “शून्यता” भनिन्छ। शून्यता भनेको यथार्थमा नभएको, जन्म नभएको, स्वप्रकृति नभएको तथा द्वैत नभएकोलाई बुझ्नु पर्दछ। वस्तुहरूको आफैमा न त रूप हुन्छ न कुनै लक्षण हुन्छ, त्यसैले हामीले तिनका विषयमा न त जन्मेको न विनष्ट भएको भनी भन्न सक्दछौं। वस्तुहरूको वास्तविक प्रकृतिमा कुनै यस्तो कुरा छैन जसलाई विभेद गरी वर्णन गर्न सकियोस्; त्यसैले वस्तुहरूलाई यथार्थता नभएको भनिन्छ।

जस्तो माथि भनिएको छ, सबै वस्तु हेतु तथा परिस्थितिहरूको संयोगले उत्पन्न हुन्छन् अथवा लोप हुन्छन्। कुनै कुरा पनि आफूमा मात्र अवस्थित हुँदैन; सबै कुरा अन्य सबै कुरासँग सापेक्ष हुन्छ।

जहाँ प्रकाश हुन्छ, त्यहाँ छाया हुन्छ, जहाँ दीर्घता हुन्छ, त्यहाँ लघुता हुन्छ, जहाँ सेतो हुन्छ, त्यहाँ कालो हुन्छ। यस्तै गरी वस्तुहरूको स्व-प्रकृति स्वयम्मा अवस्थित हुन नसक्ने हुँदा, तिनलाई यथार्थता नभएको भनी भनिन्छ।

यसै तर्कको आधारमा ज्ञानको अस्तित्व अज्ञान भन्दा बेग्लै हुन सक्दैन, न त अज्ञानको अस्तित्व नै ज्ञानभन्दा बेग्लै हुन सक्दछ। यदि वस्तुहरूको वास्तविक प्रकृतिमा अन्तर हुँदैन भने, त्यहाँ द्वैतता पनि हुँदैन।

५. मानिसहरू स्वभावले नै आफूहरूलाई जन्म र मृत्युसँग जोडिएको ठान्दछन्, तर वास्तवमा त्यस्तो कुनै धारणाहरू हुँदैन।

जब मानिसहरू यस सत्यलाई बुझ्न सक्षम हुन्छन्, उनीहरूले जन्म र मृत्यु सम्बन्धि अद्वैत सत्य पनि बुझ्दछन्।

मानिसहरूले आत्माको विचार राख्ने हुँदा उनीहरू स्वामित्वको विचारसँग टाँसिएर बस्दछन्, तर वास्तवमा “आत्मा” भन्ने कुनै वस्तु नहुने हुँदा, स्वामित्व भन्ने पनि कुनै वस्तु हुँदैन। मानिसहरूले यो सत्य बुझ्नेछिन्, उनीहरूले “अद्वैत” सत्य पनि बुझ्न सक्ने छन्।

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

मानिसहरूले पवित्रता र अपवित्रताका बीच भेद गर्दछन् , तर वस्तुको प्रकृतिमा यस्तो कुनै भेद हुँदैन , यो त उनीहरूको मनको असत्य तथा निरर्थक कल्पनाबाट मात्र उत्पन्न हुन्छ ।

यसै गरी मानिसहरूले असल र खराबका बीच अन्तर गर्दछन् , तर असल र खराब बेग्ला बेग्लै अवस्थित हुँदैनन् । जो ज्ञानको मार्गमा लागेका हुन्छन् , उनीहरूले यस्तो द्वैततालाई स्वीकार गर्दैनन् , एवं यसले उनीहरूलाई न त असल कुराको प्रशंसा गर्ने तर्फ लगदछ , न त खराब कुराको निन्दा गर्ने तर्फ लगदछ , न त असल कुराको तिरस्कार गर्ने तर्फ लगदछ , न त पाप कुरालाई क्षमा गर्ने तर्फ लगदछ ।

मानिसहरू स्वभावतः दुर्भाग्यदेखि डराउँछन् तथा सौभाग्यको कामना गर्दछन् , तर यदि यस अन्तरलाई राम्ररी अध्ययन गर्ने हो भने हामी प्रायः दुर्भाग्य सौभाग्यमा तथा सौभाग्य दुर्भाग्यमा परिणत भएको पाउँछौं । बुद्धिमान मानिसले जीवनको परिवर्तित परिस्थितिलाई समान भावनाले सामना गर्ने कुरा सिक्दछ , न त ऊ सफलतामा खुशी हुन्छ न त असफलतामा खिन्न हुन्छ । यसरी कसैले पनि अद्वैत सत्य बुझ्न सक्दछ ।

तसर्थ, द्वैतताको सम्बन्ध प्रकट गर्ने यी सबै शब्दहरू जस्तो, अवस्थित तथा अनवस्थित, सांसारिक राग तथा सत्य ज्ञान, पवित्रता तथा अपवित्रता, असल तथा खराब- विचारमा अन्तर देखिने यी शब्दहरू न त तिनको सत्य प्रकृतिमा अभिव्यक्त हुन्छन् , न त चिनिन्छन् । मानिसहरू यी शब्दहरू र तिनद्वारा उत्पन्न चित्त विकारबाट जति मुक्त हुन सक्दछन् , त्यति नै बढी उनीहरूले शुन्यताको सार्वलौकिक सत्यलाई बुझ्न सक्दछन् ।

६. जसरी पवित्र र सुगन्धित कमलको फूल मलिलो माटो भएको खेतको सट्टा कुनै दलदलको हिलोमा फुल्दछ, त्यसरी नै सांसारिक रागरूपी अपवित्र दलदलबाट बुद्धत्वको पवित्र ज्ञानको उदय हुन्छ। अन्य विचारधारा राख्नेहरूका भ्रमपूर्ण धारणाहरू तथा सांसारिक रागरूपी मोह पनि बुद्धत्वको बीज हुन सक्दछ।

यदि एक गोताखोर मोती प्राप्त गर्न खोज्छ भने उसले दांतेदार मुँगा तथा विशाल शार्क माछाहरूको संकटको सामना गर्दै समुन्द्रको पीँधसम्म ओर्लनु पर्दछ। त्यसरी नै मनुष्यले ज्ञानको बहुमूल्य मोती प्राप्त गर्न सांसारिक रागको संकटको सामना गर्नुपर्दछ। उसमा ज्ञानको मार्ग खोल्ने इच्छा जागृत हुनुभन्दा पहिला उसले अहंकार तथा स्वार्थका खस्रा पत्थरहरू भएको पहाडमा बाटो विराउनु पर्दछ।

एक योगीको पौराणिक कथा अनुसार, सत्य मार्ग खोज्ने उनको तीव्र इच्छाले गर्दा उनले तरवारहरूको एक पर्वतमा चढे अनि आगोमा हाम फाले, सत्य मार्ग प्राप्त गर्ने आशाले यी दुबै कुरा सहन सके। जसले धर्म मार्गमा आईपर्ने संकटको सामना गर्न तत्परता देखाउँछ, उसले काँडा सरह तरवार उम्रेका स्वार्थको पर्वतमा तथा घृणाको ज्वालामा शीतल वायु वगेको अनुभव गर्छ र अन्त्यमा, स्वार्थ तथा सांसारिक राग, जसका विरुद्ध उसले संघर्ष गरेको थियो, एवं जसद्वारा दुःख पाएको थियो त्यो नै ज्ञान हो भनी अनुभव गर्दछ।

७. बुद्धको उपदेशले दुई विरोधी दृष्टिकोणका विभेदपूर्ण धारणाबाट हामीलाई अद्वैतको मार्गतर्फ लग्दछ। असल र सत्य

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

ठानिएको वस्तु प्राप्त गर्ने प्रयत्न गर्नु अथवा खराब र असत्य भनिने कुराबाट उम्कन खोज्नु दुवै भ्रम हुन् ।

यदि मनुष्यले सबै कुरा खोक्रो र क्षणभंगुर हुन् भनी अडान लिन्छन् भने त्यो कुरा त्यतिकै ठूलो भ्रममा पर्नु हो जति सबै कुरा वास्तविक तथा अपरिवर्तनीय भन्ने ठान्नु । यदि कुनै मनुष्य आफ्नो आत्माप्रति आशक्त हुन्छ भने त्यो भ्रम हो , किनभने त्यसले उसलाई असन्तोष तथा दुःखबाट बचाउन सक्दैन । यदि कसैले आत्मा भन्ने केही होइन भनी विश्वास गर्दछ भने यो पनि भ्रम हो, किनभने त्यसो भएमा उसले सत्यको मार्ग अनुशरण गर्नु व्यर्थ हुन्छ । यदि मानिसहरू सबै कुरा दुःख हो भन्ने दाबी गर्दछन् भने त्यो पनि एक भ्रम हो र यदि उनीहरू सबै कुरा सुख हो भन्ने ठान्दछन् भने त्यो पनि एक भ्रम हो । बुद्धले मध्यम मार्गको उपदेश दिन्छन् , जो यस्ता दुराग्रहपूर्ण धारणाभन्दा माथि हुन्छ , जहाँ अद्वैततामा द्वैतता मिसिन जान्छ ।

तृतीय अध्याय

बुद्ध-प्रकृति

१

पवित्रताको मन

१. मनुष्यहरूमा मानसिक प्रवृत्ति धेरै प्रकार र श्रेणीका हुन्छन् । कोही बुद्धिमान हुन्छन् , कोही मूर्ख हुन्छन् , कोही असल प्रकृतिका हुन्छन् , कोही क्रोधी प्रकृतिका हुन्छन् , कसैलाई सजिलैसँग बाटो देखाउन सकिन्छ , कसैलाई बाटो देखाउन कठिन हुन्छ , कसैको मन पवित्र हुन्छ र कसैको मन अपवित्र हुन्छ ;तर ज्ञान प्राप्तमा यी अन्तरहरू नगण्य हुन्छन् । संसार धेरै थरिका विरुवाहरूले भरिएको एक कमलको पोखरी जस्तै हो ;त्यहाँ विभिन्न रङ्गका फूलहरू हुन्छन् । कुनै सेता, कुनै गुलाबी, कुनै नीला, कुनै पहेला, कुनै पानीमुनि उम्रन्छन् , कुनै पानीमा आफ्ना पात फिजाउँछन् र कुनै पानीमाथि आफ्ना पात उठाउँछन् । मनुष्यहरूमा त्योभन्दा धेरै अन्तर हुन्छन् । लिङ्गको अन्तर हुन्छ , तर यो अन्तर महत्वपूर्ण नभएकोले, नारीहरूले पनि उचित साधनाद्वारा पुरुषहरूले प्राप्त गरे सरह ज्ञान प्राप्त गर्न सक्दछन् ।

हात्तीको माहुते हुन कुनै पनि व्यक्तिसँग पाँच गुण हुनुपर्दछ : राम्रो स्वास्थ्य, विश्वास, परिश्रम, आफ्नो उद्देश्यप्रति निष्कपटता र बुद्धि । ज्ञान प्राप्त गर्नका निमित्त बुद्धका आर्यमार्ग अनुसरण गर्न, प्रत्येक व्यक्तिमा उपरोक्त पाँचै गुण हुनु पर्दछ । यदि कसैसँग यी गुणहरू छन् भने, लिङ्गको अन्तर जे भए पनि, ज्ञान प्राप्त गर्न संभव

बुद्ध-प्रकृति

छ। बुद्धको उपदेश सिक्न धेरै समय लाग्दैन, कारण प्रत्येक व्यक्तिसँग ज्ञान प्राप्त गर्ने अन्तर्निहित प्रकृति हुन्छ।

२. ज्ञानप्राप्तिको मार्गको साधनामा मानिसहरूले आफ्नै आँखाले बुद्धलाई देख्छन् र आफ्नै मनले बुद्धमा विश्वास राख्छन्। बुद्धलाई देख्ने आँखा तथा बुद्धमा विश्वास गर्ने मन, त्यही आँखा र मन हुन् ; जो यसभन्दा अधिसम्म जन्म र मृत्युको संसारमा भौतारीरहेका थिए।

यदि राजालाई डाँकाहरूले दुःख दिए भने, तिनमाथि आक्रमण गर्न अगाडि राजाले तिनको गढ पत्ता लगाउनु पर्दछ। त्यसैगरी कुनै व्यक्ति सांसारिक रागमा जेलिएको छ भने, सबभन्दा पहिले उसले तिनको मुहान पत्ता लगाउनु पर्दछ।

कुनै व्यक्ति घरमा छ भने, उसले आँखा खोल्नासाथ सबभन्दा पहिला कोठाभित्र भएका कुरा देख्छ र अनिमात्र भ्याल बाहिरको दृश्य देख्छ। यस्तै प्रकारले हाम्रो आँखाले पहिला घर भित्रका कुरा नदेखी बाहिरका कुरा देख्न सक्दैन।

यदि शरीरभित्र मन छ भने, यसले पहिला शरीरभित्रको कुरा थाहा पाउनु पर्दछ ; तर साधरणतया मनुष्य बाह्य वस्तुहरूमा बढी चाख राख्छन् तथा शरीरभित्रको कुरा थाहा पाउने र वास्ता राख्ने कार्य गर्दैनन्।

यदि मन शरीर बाहिर हुने हो भने, यसले शरीरको आवश्यकतासँग कसरी सम्पर्क राख्न सक्दछ ? तर वास्तवमा, मनले जे थाहा पाउँछ, शरीरले त्यही अनुभव गर्दछ, तथा मनले त्यही थाहा पाउँछ, जो शरीरले अनुभव गर्दछ । तसर्थ, मानिसको मन शरीरभन्दा बाहिर रहन्छ भनी भन्न सकिन्न । यसो भए मनको सारतत्व कहाँ रहन्छ, त ?

३. अनन्तकालदेखि मानिसहरू आफ्नै कर्मको फलस्वरूप एवं दुई मौलिक भ्रमको मोहमा परेर अज्ञानमा विचरण गरी राखेका छन् ।

पहिलो, उनीहरूले भेदभाव राख्ने मन, जो यस जन्म र मृत्युरूपी जीवनको जरोमा रहन्छ ; त्यसलाई नै उनीहरूको सत्य-प्रकृति हो भनी विश्वास गर्दछन् ; र दोस्रो, भेदभाव राख्ने मन भित्र ज्ञानको पवित्र मन लुकेर बसेको हुन्छ , जो उसको सत्य-प्रकृति हो भनी उनीहरू थाहा पाउँदैनन् ।

जब मानिसले मुठी पारेर हात माथि उठाउँछ , आँखाले यो कुरा देख्दछ, एवं मनले सो कुराको भेदभाव गर्दछ , तर भेदभाव गर्ने मन सत्य मन होइन ।

भेदभाव गर्ने मन केवल त्यो मन हो जसले कल्पना गरिएका त्यस्ता भेदभावहरूलाई छुट्याउँछ, जसको उत्पत्ति लोभ र स्वयमूर्सँग सम्बन्धित अन्य चित्तवृत्तिले गरेको हुन्छ । भेदभाव गर्ने मन, हेतु र परिस्थितिहरूको वशमा हुन्छ , यो स्व-तत्त्व रहित हुन्छ , तथा यो निरन्तर परिवर्तन भई रहन्छ । यसरी मनुष्यहरूले यसै मनलाई उनीहरूको वास्तविक मन भनी विश्वास गर्ने हुँदा हेतु र परिस्थितिमा

बुद्ध-प्रकृति

मोह प्रवेश गर्दछ, जसले दुःखको सिर्जना गर्दछ ।

जब मानिस आफ्नो मुठी खोल्दछ, मनले त्यो कुरा थाहा पाउँछ ; तर यसमा चल्ने कुरा के हो त ? के यो मन हो, अथवा यो हात हो ? अथवा यी दुबैमध्ये कुनै होइन ? यदि हात चल्दछ, भने, मन पनि त्यसै अनुरूप चल्दछ , र त्यसको विपरित पनि ठीक त्यस्तै प्रकारले हुन्छ ; तर यो चल्ने मन, मनको बाह्य देखावटी रूप मात्र हो यो सत्य तथा मौलिक मन होइन ।

४. मौलिक रूपमा, प्रत्येक व्यक्तिको पवित्र एवं निर्मल मन हुन्छ , तर यो प्रायशः मनुष्यको परिस्थितिबाट उत्पन्न सांसारिक तृष्णाहरूको क्लेश एवं धूलोले ढाकिएको हुन्छ । यो अपवित्र मन कसैको प्रकृतिको सारतत्त्व होइन : केही थपिएको कुरा जस्तो हो, यो त आगन्तुक अथवा घरको पाहुना सरह हो, यो यसको निमन्त्रक होइन ।

चन्द्रमा प्रायशः वादलले ढाकिन्छ , तर त्यसद्वारा यो चालिने होइन, र यसको पवित्रता निष्कलंक रहन्छ । तसर्थ यो अपवित्र मन नै उनीहरूको सत्य मन हो भनी मानिसहरू भ्रममा पर्नु हुँदैन ।

उनीहरूले ज्ञानको पवित्र एवं अपरिवर्तनीय मौलिक मनलाई आफूभित्र जगाएर स्वयम्लाई उपरोक्त तथ्य बारम्बार स्मरण गराइराख्नु पर्दछ । परिवर्तनशील र अपवित्र मनको वशमा परेर एवं आफ्नो क्लुषित विचारको भ्रममा परेर उनीहरू मोहको संसारमा भौतारीरहन्छन् ।

मनुष्यको मनको विघ्न बाधा तथा क्लेशहरू, लोभ तथा परिवर्तनशील परिस्थितिप्रतिको यसको प्रतिक्रियाद्वारा उत्पन्न हुन्छ ।

वस्तुहरूको प्रादुर्भाव हुँदा, विघ्न बाधा नपुऱ्याउने मन नै जो सबै परिस्थितिहरूमा पवित्र तथा शान्त रहन सक्दछ, त्यो सत्य मन हो र यो नै स्वामी हुनु पर्दछ ।

पाहुनाहरू जानसाथ कुनै पनि अतिथि सदन हराएर जान्छ भनी हामी भन्न सक्दैनौं, त्यसै गरी जीवनको परिवर्तनशील स्थितिबाट उत्पन्न भएको अपवित्र मन लोप भएर जानसाथ सत्य मन लोप भयो भन्न सकिँदैन । परिवर्तित परिस्थिति अनुसार परिवर्तन हुने कुरा मानव मनको सत्यप्रकृति होइन ।

५. हामी यस्तो प्रवचनकक्षको विचार गरौं जो घाम लागिरहेको बेला उज्यालो हुन्छ तथा घाम अस्ताउनासाथ अँध्यारो हुन्छ ।

घामको प्रकाश जानसाथ रात्रीको आगमनका साथ अँध्यारो आउने कुरा हामी विचार गर्न सक्दछौं तर हामी त्यस्तै प्रकारले उज्यालो र अँध्यारो थाहा पाउने मनबारे विचार गर्न सक्दैनौं । जुन मन उज्यालो तथा अँध्यारोद्वारा चाँडो प्रभावित हुन्छ, त्यसलाई कतैतिर पनि फर्काउन सकिँदैन ; त्यो केवल सत्य-प्रकृतिमा मात्र फर्कन सक्दछ, जो यसको मौलिक प्रकृति हो ।

बुद्ध-प्रकृति

सूर्य उदाउँदा तथा अस्ताउँदा उज्यालो तथा अँध्यारोको परिवर्तनलाई “क्षणिक” मनले मात्र क्षणिक रूपमा देख्दछन् ।

“क्षणिक” मनले मात्र जीवनको परिवर्तनशील परिस्थितिप्रति क्षणक्षणमा बेगलाबेग्लै भावना राख्दछ ; यो वास्तविक तथा सत्य मन होइन । उज्यालो तथा अँध्यारो अनुभव गर्ने मौलिक तथा सत्य मन नै मनुष्यको सत्य-प्रकृति हो ।

आफ्नो वरिपरि तथा परिवर्तनशील परिस्थितिहरूबाट उत्पन्न असल तथा खराब, प्रेम र घृणाका क्षणिक भावनाहरू, मानव मनमा संग्रहित हुन आएको क्लेशका क्षणिक प्रतिक्रिया मात्र हुन् ।

मनमा उत्पन्न तृष्णा र सांसारिक रागका भिन्न निर्मल तथा पवित्र मन रहन्छ, जो मनको मौलिक एवं सत्य तत्त्व हो ।

कुनै गोलाकार भाँडोमा पानी गोल देखिन्छ, अनि चतुष्कोण आकारको भाँडोमा पानी चतुष्कोण देखिन्छ, तर पानीको आफ्नो विशेष आकार हुँदैन । मानिसहरू यस तथ्यलाई प्रायः विर्सन्छन् ।

मानिसहरूले यसलाई असल तथा उसलाई खराब रूपमा देख्छन्, उनीहरू यसलाई मन पराउँछन् तथा उसलाई घृणा गर्छन् र उनीहरू अवस्थित एवं अनवस्थित कुरामा अन्तर गर्दछन्, अनि त्यसपछि जटिलताहरूमा जेलिएर एवं यिनमा आसक्त भएर दुःख पाउँछन् ।

यदि मनुष्यहरूले यी काल्पनिक तथा असत्य भेदभावहरूप्रतिको आफ्नो आशक्ति परित्याग गर्न मात्र सके भने, तथा आफ्नो मौलिक मनको पवित्रता पुनः स्थापित गर्न सके भने, उनीहरूको मन र शरीर दुवै अपवित्रता एवं दुःखबाट मुक्त हुनेछन् तथा यस मुक्तिसँग संलग्न रहेको शान्ति थाहा पाउन सक्नेछन् ।

२

बुद्ध-प्रकृति

१. सत्य र पवित्र मन मौलिक भएको कुरा हामीले चर्चा गर्नु, यो बुद्ध-प्रकृति हो, अर्थात् यो बुद्धत्वको अंकुर हो ।

सूर्य र सुकेको पातको भूसको बीचमा दीप्ति दिने काँच राख्यौं भने हामीले आगो पाउन सक्दछौं , तर त्यो आगो कहाँबाट आउँछ ? काँच भन्दा सूर्य अत्यन्त टाढा हुन्छ , तर काँचको माध्यमद्वारा सुकेको पातको भूसमाथि आगो निश्चय नै बल्दछ । तर सुकेको पातको भूसको आगो बल्ने प्रकृति नभएको भए , आगो बल्ने थिएन ।

यसै प्रकार, यदि बुद्धको प्रज्ञा मानिसको मनमा केन्द्रभूत गरियो भने, यसको सत्य-प्रकृति, जो बुद्धत्व हो, त्यो प्रज्वलित हुनेछ , तथा यसको तेजले मानिसहरूको मन पनि उज्यालो पार्ने छ एवं बुद्धमा विश्वास जगाउने छ । उनले सबै मानिसहरूको विश्वास प्रज्वलित होस् भन्ने उद्देश्यले प्रज्ञाको काँचलाई सबै मानिसहरूको मनमा राख्दछन् ।

बुद्ध-प्रकृति

२. प्रायः मानिसहरू उनको मन तथा बुद्धको ज्ञानोद्दीपक प्रजाकावीच रहेको घनिष्ट सम्बन्धको बेवास्ता गर्दछन् र यसै कारणले गर्दा, उनीहरू सांसारिक रागमा जेलिन्छन् , तथा असल र खराबको विभेदसँग आसक्त हुन्छन् अनि त्यसपछि उनको बन्धन र दुःखमाथि विलाप गर्दछन् ।

यस्तो मौलिक तथा पवित्र मन हुने मानिसहरूले आफ्नो वरिपरि बुद्धको प्रज्ञाज्योति फिजिएको हुँदाहुँदै पनि, असत्य भावनाहरूसँग अभै टाँसिएर बस्ने एवं मोह र दुःखको संसारमा भौतारिने दुर्भाग्यमा पर्ने कारण के हो ?

कुनै समय एक व्यक्तिले ऐनाको उल्टोपट्टि हेर्दा आफ्नो अनुहार र शिर नदेखेर ऊ बहुलाएछ । ऐनामा असावधानीपूर्वक उल्टोपट्टि हेर्दा आफ्नो अनुहार नदेखेर बहुलाउनु कुनै पनि मानिसका निमित्त कति अनावश्यक हो !

यसै गरी आफूले पाउने आशा गरेको ज्ञान प्राप्त नगरेको कारणले दुःख भोगी राख्नु कुनै व्यक्तिका निमित्त त्यतिकै मूर्खतापूर्ण तथा अनावश्यक हो । ज्ञान प्राप्तिमा असफलता भन्ने हुँदैन, असफलता त ती मानिसहरूको हो जो धेरै कालदेखि विभेद गर्ने आफ्नो मनमा ज्ञान प्राप्त गर्न खोज्दछन् र उनीहरू त्यो उनको सत्य नभइ कल्पनाको मन हो भन्ने कुरा बुझ्दैनन् , जो लोभ र मोहको संग्रहले उत्पन्न भएको हुन्छ र जसले उनीहरूको सत्य मन छोपेर एवं लुकाएर राख्दछ ।

असत्य भावनाहरूको संग्रह हटाउन सकियो भने ज्ञानको उदय हुन्छ। तर आश्चर्यको कुरा के भने, जब मानिसहरूले ज्ञान प्राप्त गर्दछन्, तब असत्य भावना विना ज्ञान प्राप्त गर्न संभव हुँदैन भनी उनीहरू अनुभव गर्नेछन्।

३. बुद्ध-प्रकृति त्यस्तो कुरा होइन जसको अन्त होस्। हुन त दृष्ट मानिसहरू पशु भएर अथवा भोका राक्षस भएर जन्मनु पर्दछ, अथवा नरकमा पर्नु पर्दछ, तैपनि उनीहरूले आफ्नो बुद्ध-प्रकृति गुमाउने छैनन्।

शरीरको क्लेशभिन्न यो जति सुकै लुकेको होस् अथवा सांसारिक तृष्णाको जरोमा लुकेर बिसिँएको होस्, बुद्धत्वसँग मानव-घनिष्टता कहिल्यै पनि पूर्णरूपमा विनष्ट हुँदैन।

४. कुनै मानिस रक्सीले मातेर सुतेको एक पुरानो कथा छ। उसको साथी उसले सकेसम्म ऊसँगै बस्यो तर, त्यहाँबाट जानै पर्ने बाध्यता अनि साथीलाई आवश्यक पर्ला भन्ने ठानी रक्सी लागेको व्यक्तिको लुगामा एक रत्न लुकाएर गयो। जब मातेको मान्छेलाई रक्सीले छोड्यो, साथीले उसको लुगामा रत्न लुकाएर राखेको थाहा नपाएर ऊ गरिवी र भोकमा भौँतारी रह्यो। धेरै दिनपछि दुबैको फेरि भेट भयो र साथीले दुःखी मानिसलाई रत्नका बारेमा बतायो र त्यसलाई खोज्न सल्लाह दियो।

यस कथामा भएको मातेको मान्छे जस्तै मानिसहरू जन्म र मृत्युको यस जीवनमा दुःखले भौँतारीरहन्छन्, उनीहरूले उनको

बुद्ध-प्रकृति

आन्तरिक प्रकृतिमा, पवित्र तथा निर्मल बुद्ध-प्रकृतिको बहुमूल्य रत्न लुकेको छ, भन्ने कुराप्रति उनीहरू अनभिज्ञ रहन्छन् ।

यो सर्वोच्च प्रकृति सबैमा हुन्छ, भन्ने तथ्यप्रति मनुष्यहरू जतिसुकै अनभिज्ञ भएतापनि, उनीहरू जति नीच तथा अज्ञानी भएतापनि, बुद्धले कहिल्यै पनि उनीहरूमा विश्वास हराउँदैनन्, किन भने उनीहरूमध्ये सबभन्दा नीचसँग पनि बुद्धत्वका सबै गुण अन्तर्निहित हुन्छन् भन्ने कुरा उनलाई थाहा छ ।

त्यसैले अज्ञानद्वारा छलिएका अनि आफ्नो स्वयम्को बुद्ध-प्रकृति देख्न नसकेका मानिसहरूमा बुद्धले विश्वास जाग्रत गर्दछन्, उनीहरूको असंभव कल्पनाबाट उनीहरूलाई टाढा लगेदछन् एवं मौलिक रूपमा उनीहरू तथा बुद्धत्वकाबीच कुनै अन्तर छैन भनी उनीहरूलाई उपदेश दिन्छन् ।

५. बुद्धत्व प्राप्त गरेको व्यक्ति बुद्ध हो र मानिसहरू बुद्धत्व प्राप्त गर्न सक्षम हुन्छन्; यही नै उनीहरूका बीचको अन्तर हो ।

तर यदि कुनै व्यक्तिले आफूले ज्ञान प्राप्त गरि सके भन्ने विचार गर्दछ भने उसले आफैलाई धोखा दिई राखेको हुन्छ कारण, ऊ त्यस दिशातर्फ अग्रसर भई राखेको छ भने तापनि, उसले अझै बुद्धत्व प्राप्त गरी सकेको हुँदैन ।

बुद्ध-प्रकृति परिश्रम र विश्वासपूर्ण प्रयत्न नगरी प्रकट हुँदैन, न त बुद्धत्व प्रकट नभएसम्म यो कार्य समाप्त हुन्छ ।

६. कुनै समय एक राजाले केही अन्धा मानिसहरू एक हात्तीको वरिपरि भेला गरेर हात्ती कस्तो हुन्छ भनी उनलाई बताउन भने । पहिलो मानिसले हात्तीको एउटा दन्त छुई हात्ती त ठूलो गाजर जस्तो छ भन्यो, अर्कोले एउटा कान छुन पुग्यो र उसले हात्ती ठूलो पंखा जस्तै छ भनी भन्यो, अर्कोले सूँड छुन पुग्यो र उसले हात्ती मूसल जस्तै भन्यो अनि भन् अर्को जसले हात्तीको खुट्टा छुन पुग्यो उसले हात्तीलाई खल जस्तो भन्यो, र अर्को जसले पुच्छर छुन पुगेको थियो त्यसले हात्तीलाई डोरी जस्तै भन्यो । उनीहरू मध्ये कसैले पनि हात्तीको वास्तविक रूप बताउन सकेन ।

यस्तै गरी कसैले पनि आंशिकरूपमा मनुष्यको प्रकृतिको वर्णन गर्न सक्दछ, तर मनुष्यको वास्तविक प्रकृति, बुद्ध-प्रकृतिको वर्णन गर्न सक्ने छैन ।

मनुष्यको स्थायी प्रकृति, उसको बुद्ध-प्रकृतिलाई न त सांसारिक तृष्णाले खलबल्याउन सक्दछ, न त मृत्युले नष्ट गर्न सक्दछ, त्यसको प्राप्ति निर्विकल्परूपमा जुन उपायद्वारा गर्न सकिन्छ, ती उपाय हुन् : बुद्ध एवं बुद्धका आर्य उपदेश ।

३

अनात्मता

१. हामीले बुद्ध-प्रकृति वर्णन गर्न सकिने विषय हो, भन्ने किसिमले चर्चा गर्दै आएका छौं, यो अरु उपदेशमा भएको 'आत्मा' सरह भन्ने किसिमले यसको चर्चा गरेका छौं, तर यो त्यो होइन ।

बुद्ध-प्रकृति

“अहं-व्यक्तित्व” को धारणा त एक विभेद गर्ने मनको कल्पना जस्तो मात्र हो, जसले पहिले त्यसलाई ग्रहण गर्‍यो एवं त्यसपछि यसकाप्रति आशक्त भयो, तर जसलाई छाड्नै पर्दछ। यसका विपरित बुद्ध-प्रकृति व्याख्या गर्न असंभव कुरा सरह हो, यसको पहिले खोजी गरिनु पर्दछ। एक अर्थमा, यो “अहं-व्यक्तित्व” जस्तै देखिन्छ, तर यो “म” र “मेरो” भन्ने आशय भएको त्यो “आत्मा” होइन।

कुनै आत्माको अस्तित्वमा विश्वास गर्नु एक भ्रामक विश्वास हो, यसले अस्तित्व नहुनुलाई बुझाउँछ; बुद्ध-प्रकृतिलाई अस्वीकार गर्नु भ्रम हो, कारण यसले अस्तित्वको नै अस्तित्व नभएको बुझाउँछ।

एक अर्ति कथाद्वारा यसको व्याख्या गर्न सकिन्छ। कुनै आमाले आफ्नो विरामी छोरालाई चिकित्सककहाँ लगिन्। चिकित्सकले बालकलाई औषधी दिए अनि औषधी नपचुन्जेलसम्म आमाको दूध नखाउनु भनी भने।

आमाले आफ्नो स्तनमा कुनै तीतो कुरा दलिन्, जसले गर्दा बालक आफ्नो इच्छाले आमाभन्दा टाढा जाओस्। औषधी पचीसके समय भएपछि आमाले स्तन पखालिन् अनि बालकलाई दूध खान दिइन्। ती आमाले बालकप्रतिको स्नेहले गर्दा आफ्नी बालक बचाउन यस्तो उपाय गरिन्।

अर्ती कथाकी आमाजस्तै, बुद्धले पनि भ्रम एवं अहं-व्यक्तित्वप्रतिको आशक्ति हटाउन, आत्माको अस्तित्व अस्वीकार गर्दछन् र जब भ्रम तथा आशक्ति समाप्त हुन्छन् त्यसपछि उनले सत्य मनको वास्तविकताको व्याख्या गर्दछन् , जो बुद्ध-प्रकृतिको हो ।

अहं-व्यक्तित्वप्रतिको आशक्तिले मानिसलाई मोहमा पार्दछ , तर उनको बुद्ध-प्रकृतिप्रतिको विश्वासले उनीहरूलाई ज्ञानको दिशातर्फ लग्दछ ।

सम्पत्तिको रूपमा कुनै एक नारीले सन्दूक पाईन । त्यस सन्दूकभित्र सुन छ भन्ने थाहा नपाएर, उनले गरीबीमा त्यतिबेलासम्म जीवनयापन गरी राखिन् जबसम्म अर्को व्यक्तिले सन्दूक खोलेर उसलाई सुन देखाई दिएन । बुद्धले मानिसहरूको मन खोलिदिएर बुद्ध-प्रकृतिको पवित्रता उनीहरूलाई देखाइ दिन्छन् ।

२. यदि सबै मनुष्यमा बुद्ध-प्रकृति हुन्छ भने, मानिसले मानिसलाई ठग्ने र मार्ने कारणले यतिको दुःख किन हुन्छ त ? पद र धनको अनि धनी र गरीबको यतिका विभेद किन हुन्छ त ?

आफ्नो निधारमा आभूषणको रूपमा बहुमूल्य रत्न लगाउने एक पहलवान्को कथा छ । एक पल्ट कुस्ती खेल्दा त्यो रत्न उसको निधारभित्र गडियो । उसले रत्न हरायो भन्ने ठान्यो अनि घाउ सफा गर्न लगाउन शल्य चिकित्सककहाँ गयो । शल्य चिकित्सकले घाउ

बुद्ध-प्रकृति

सफा गर्न लाग्दा निधारको मासुभिन्न रगत र माटोले छोपिएको रत्न फेला पयो । उसले ऐना उचालेर पहलवानलाई रत्न देखाई दियो ।

बुद्ध-प्रकृति पनि यस कथाको बहुमूल्य रत्न जस्तै हो : यो अन्य स्वार्थको धूलोले ढाकिएपछि, मानिसहरू यो हरायो भन्थान्छन् , तर एक असल उपदेशकले उनीहरूका निमित्त यसको पुनः प्राप्ति गरिदिन्छ ।

लोभ, द्वेष, एवं अज्ञानले यो जतिसुकै ढाकिएको भए तापनि, अथवा उनीहरूको कर्म एवं प्रतिकारको भावना अन्तर्गत गाडिएको भए तापनि, बुद्ध-प्रकृति सबैमा रहन्छ । बुद्ध-प्रकृति न त हराउन सक्दछ , न त नष्ट हुन सक्दछ ; र जब सबै क्लेश हटाइन्छन् , ढिलो अथवा छिटो यसको पुनरोदय हुन्छ ।

कथाको पहलवान जसको निधारको मासु र रगतमा गाडिएको रत्न ऐनाको माध्यमद्वारा देखाइयो, त्यसैगरी बुद्धको ज्योतिद्वारा, मानिसहरूलाई उनीहरूको तृष्णा तथा सांसारिक रागमा गाडिएको बुद्ध-प्रकृति देखाइन्छ ।

३. मानिसहरूको जस्तोसुकै विभिन्न परिस्थिति र वातावरण भए तापनि बुद्ध-प्रकृति सदैव नै पवित्र र शान्त रहन्छ । जसरी गाईको छात्राको रङ्ग रातो, सेतो अथवा कालो जुनसुकै भए तापनि दूधको रङ्ग सदैव सेतो हुन्छ , त्यसरी नै कुनै व्यक्तिको जीवनमाथि कर्मले

जस्तोसुकै प्रभाव पारे पनि अथवा मानिसको कार्य र विचारले बेग्लाबेग्लै प्रभाव पारे पनि, यसमा फरक पर्दैन ।

भारतको एउटा कथा अनुसार हिमालयको अग्ला घाँसहरूमा रहस्यमय औषधीयुक्त जडिबुटी लुकेको थियो । धेरै कालसम्म मानिसहरूले यसको खोजीको असफल प्रयत्न गरे, तर अन्त्यमा एक बुद्धिमान व्यक्तिले त्यसको मिठासबाट त्यसलाई पत्ता लगायो । बुद्धिमान व्यक्तिले आफू बाँचुन्जेल त्यो औषधी एउटा भाँडोमा संग्रह गरीरह्यो, तर उसको मृत्युपछि त्यो मीठो काल्पनिक महाऔषधी, पर्वतमा कुनै टाढाको जलस्रोतमा लुकीरह्यो, केही समयपछि भाँडोको पानी अमिलो एवं हानिकारक र अर्कै स्वादको हुन पुग्यो ।

यस्तै प्रकारले बुद्ध-प्रकृति पनि सांसारिक रागको जंगलमा लुकेको हुन्छ र विरलै पत्ता लाग्दछ, तर बुद्धले यसलाई प्राप्त गरे अनि मानिसहरूका समक्ष यसलाई प्रकट गरे । मानिसहरूले आफ्नो क्षमता अनुसार सो प्राप्त गर्ने हुँदा, प्रत्येकका निमित्त यसको स्वाद बेग्लाबेग्लै हुन्छ ।

४. हीरा सबभन्दा कडा वस्तु हो, यसलाई किच्न सकिन्न । ढुंगा र बालुवालाई पिनेर मसिनो धूलो बनाउन सकिन्छ तर हीरामा कुनै क्षति पुग्न सक्दैन । बुद्ध-प्रकृति हीरा जस्तै हो र यसैले यसलाई फोर्न सकिँदैन ।

मानव प्रकृतिको शरीर र मन दुबै नष्ट भएर जान्छन्, तर बुद्धत्वको प्रकृतिलाई कहिल्यै पनि नष्ट गर्न सकिँदैन ।

बुद्ध-प्रकृति

बुद्ध-प्रकृति, वास्तवमा मानव प्रकृतिको सर्वोत्कृष्ट लक्षण हो । बुद्धका उपदेश अनुसार, मानव प्रकृतिका अनन्त विविधता हुन सक्दछन् । जस्तो पुरुषहरू र नारीहरू तर बुद्ध-प्रकृतिमा कुनै विभेद हुँदैन ।

सुनको धाउ पगालेर अनि सबै अशुद्ध तत्वहरू हटाएर शुद्ध सुन पाउन सकिन्छ । यदि मानिसहरूले उनीहरूको मनको धाउ पगालेर सांसारिक राग तथा अहंकारका अपवित्रताहरू हटाए भने उनीहरूले त्यही पवित्र बुद्ध-प्रकृति पुनः प्राप्त गर्न सक्नेछन् ।

चतुर्थ अध्याय

क्लेश

१

मानव क्लेश

१. बुद्ध-प्रकृतिको पवित्रतालाई ढाक्ने एवं त्यसलाई अपवित्र पार्ने दुई प्रकारका सांसारिक राग हुन्छन् ।

पहिलो विश्लेषण र छलफल गर्ने राग हो, जसको कारणले मानिसहरूको विवेक भ्रममा पर्दछ । दोस्रो आवेगको अनुभवको राग हो, जसको कारणले मानिसहरू मान्यताहरूप्रति भ्रममा पर्दछन् ।

तर्कको मोह तथा व्यवहारको मोह दुबैलाई सबै मानवी क्लेशको वर्गीकरण भन्न सकिन्छ, तर वास्तवमा तिनको आधार, दुई मौलिक सांसारिक कष्टकर अवस्था हुन् । पहिलो अज्ञान हो र दोस्रो तृष्णा हो ।

तर्कका मोह अज्ञानमा आधारित छन् र व्यवहारका मोह तृष्णामा आधारित छन् । तसर्थ, यी दुवै कुरा वास्तवमा एकै हुन् र संयुक्त रूपमा यिनीहरू दुःखका मुहान हुन् ।

यदि मानिसहरू अज्ञानी छन् भने उनीहरूले सही एवं कुशलतापूर्वक तर्क गर्न सक्दैनन् । उनीहरू जसै अस्तित्वका निमित्त

क्लेश

तृष्णाको पासोमा पर्दछन् , सबै कुरा समात्ने, टाँसिने र आशक्तिको उत्पत्ति पनि अनिवार्य रूपले त्यसैबाट हुन्छ। देखिने र सुनिने प्रत्येक राम्रो वस्तुको यसै निरन्तरको पिपासाले नै मानिसहरूलाई स्वभावको मोहतर्फ लग्दछ। केही मानिसहरू शरीरको मृत्युको तृष्णातर्फ पनि समर्पित हुन्छन्।

यी प्राथमिक स्रोतहरूबाट नै लोभ, क्रोध, अज्ञान, मतभेद, रोष, ईर्ष्या, अतिप्रशंसा, कपट, घमण्ड, उपेक्षा, मदोन्मत्तता, स्वार्थ जस्ता कुराको उत्पत्ति र उदय हुन्छ।

२. सन्तुष्टिको भ्रान्त धारणाबाट लोभ उत्पत्ति हुन्छ ; आफ्नो सम्बन्धमा तथा आफ्नो वरिपरिका सम्बन्धमा भ्रान्त धारणाबाट द्वेषको उत्पत्ति हुन्छ ; सही आचार के हो भन्ने निर्णय गर्ने क्षमता नभएर नै अज्ञानको उत्पत्ति हुन्छ।

लोभ,द्वेष र अज्ञान यी तीनैलाई संसारका तीन अग्नि भनिन्छ। लोभको कारणले गर्दा जसले सत्य मन हराएका हुन्छन् तिनलाई लोभको अग्निले विनष्ट गर्दछ , द्वेषद्वारा जसले सत्य मन हराएका हुन्छन् , तिनलाई द्वेषको अग्निले विनष्ट गर्दछ ; जसले बुद्धको उपदेश नसुनेर तथा वास्ता नगरेर आफ्नो सत्य मन हराएका हुन्छन् , तिनलाई अज्ञानको अग्निले विनष्ट गर्दछ।

वास्तवमा, यो संसार कैयन् एवं विभिन्न प्रकारको अग्निले जलिराखेको छ। यहाँ लोभको अग्नि छ , द्वेषको अग्नि छ , अज्ञानरूपी

अग्नी छ, मोह र अहंको अग्नि छ , जरा, व्याधि र मृत्युका अग्नि छन् तथा दुःख, विलाप, वेदना र व्यथाका अग्नि छन् । चारैतर्फ यी अग्निका ज्वाला प्रज्वलित छन् । यी अग्निले स्वयमलाई मात्र जलाउने होइनन, यिनले अरुलाई पनि दुःखमा पुऱ्याउँछन् एवं अरुहरूलाई शरीर, वचन तथा मनद्वारा गलत कार्य गर्न लगाउँछन् । यी अग्निका दाहले क्षतविक्षत ठाउँबाट निस्कने पीपलाई जसले छुन्छ तिनलाई नै दूषित एवं विषालु पारिदिन्छ, र पाप मार्गतर्फ लगाउँछ ।

३. सन्तुष्टिको चाहनाले लोभको उत्पत्ति हुन्छ ; असन्तुष्टिले द्वेषको उत्पत्ति हुन्छ ; तथा अपवित्र विचारहरूबाट अज्ञानको उत्पत्ति हुन्छ । लोभको दुर्विकारमा कम क्लेश हुन्छ, तर यसलाई हटाउन सजिलो छैन; द्वेषको दुर्विकारमा बढी क्लेश हुन्छ, तर यसलाई हटाउन सजिलो छ ; अज्ञानको दुर्विकारमा धेरै क्लेश हुन्छ, र यसमाथि विजय प्राप्त गर्न सारै कठिन हुन्छ ।

तसर्थ केले वास्तविक सन्तुष्टि दिन सक्दछ भन्ने सही निर्णय गरेर, जीवनका असन्तोषपूर्ण वस्तुहरू भए तापनि मनलाई पूर्णतया नियन्त्रण गरेर, अनि बुद्धको सद्भावना तथा दयाको उपदेश सदैव स्मरण गरेर मानिसहरूले यी अग्नि जहाँ जहिले देखापर्छन् , तिनलाई निभाउनु पर्दछ ।

४. लोभ, द्वेष र अज्ञान भनेको ज्वरो जस्तै हो । यदि कुनै व्यक्तिलाई ज्वरो आयो भने, ऊ एक आरामदायी कोठामा सुतेको छ

क्लेश

भने तापनि उसले दुःख पाइरहेको हुन्छ, अनि निद्रा नलागेर छटपटिरहेको हुन्छ ।

जसलाई ज्वरो आएको हुँदैन, उनीहरूलाई जाडोको रातमा मामुली पातपतिङ्गर ओछ्याएको भुईँमा अथवा गर्मीको रातमा एक सानो बन्द कोठामा पनि शान्तिपूर्वक सुत्न कुनै अप्ठ्यारो हुँदैन ।

लोभ, द्वेष र अज्ञान— ती तीनै कुरा सबै मानवीय विपत्तिका मुहान हुन् । यी विपत्तिका मुहानबाट मुक्ति पाउन, कसैले पनि शील पालना गर्नुपर्दछ, मनको एकाग्रताको अभ्यास गर्नुपर्दछ तथा उसमा प्रज्ञा हुनुपर्दछ । शील पालनाले लोभको क्लेश हटाउँछ ; मनको सम्यक् समाधिले द्वेषको क्लेश हटाउँछ ; एवं प्रज्ञाले अज्ञानको क्लेश हटाउँछ ।

५. मानव तृष्णाहरू अनन्त छन् । यो त्यस मानिसको प्यास जस्तो हो जसले नुनिलो पानी पिउँछ : उसले कुनै सन्तुष्टि पाउँदैन तथा उसको प्यास केवल बढ्दछ ।

आफ्नो तृष्णाको पूर्ति गर्न खोज्ने मानिसको स्थिति पनि त्यस्तै हो ; केवल उसको असन्तोष बढेर जान्छ, अनि उसका विपत्तिहरू गुणित हुँदै जान्छन् ।

तृष्णाको तृप्ति कहिल्यै पनि हुँदैन ; यसले केवल अस्थिरता तथा क्रोध मात्र बढाउँछ, र यसलाई कहिल्यै हटाउन सकिँदैन । त्यसपछि, यदि उसको तृष्णाको तृप्ति कतै रोकियो भने त्यसले उसलाई प्रायः “पागल” समेत बनाउँछ ।

आफ्नो तृष्णा तृप्तिको निमित्त, मानिसहरू परस्परमा संघर्ष गर्दछन् , राजाको विरुद्ध राजा, दासका विरुद्ध दास, सन्तानका विरुद्ध बाबुआमा, भाइका विरुद्ध भाइ, बहिनीका विरुद्ध बहिनी, मित्रका विरुद्ध मित्र, उनीहरू आफ्नो तृष्णा तृप्तिका निमित्त परस्परमा संघर्ष गर्दछन् , एवं एकअर्काको हत्या समेत गर्दछन् ।

आफ्नो तृष्णा तृप्तिको प्रयत्नमा मानिसहरू प्रायः आफ्नो जीवन बर्बाद गर्दछन् । उनीहरू चोर्दछन् , ठगदछन तथा अनैतिक सम्बन्ध राख्दछन् अनि यस कारणले समातिएर प्रतिष्ठा गएपछि र यसबाट दण्ड पाएपछि दुःखित हुन्छन् ।

सन्तुष्टिले उनीहरूमा अन्ततोगत्वा दुःख र क्लेश उत्पन्न गर्दछ, तृष्णा भनेको अति प्रबल हुन्छ भन्ने कुरा पूर्ण रूपले थाहा पाउँदा पाउँदै पनि मानिसहरू आफ्नै शरीर र वचनका विरुद्ध पाप गर्दछन्, आफ्नै मनका विरुद्ध पाप गर्दछन् । अनि पुनर्जन्ममा पाइने विभिन्न दुःख र यसका वेदना उनको पछिपछि लाग्दछन् ।

६. सबै सांसारिक रागमध्ये कामवासना सबैभन्दा तीव्र हुन्छ । अन्य सबै सांसारिक रागहरू यसका पछिपछि लागेको देखिन्छ ।

कामवासनाले माटो प्रदान गर्दछ जसमा अन्य रागहरू उत्पन्न हुन्छन् । कामवासना भनेको एक राक्षस जस्तै हो जसले संसारका सबै असल कर्महरू खाएर नष्ट गर्दछ । कामवासना भनेको फूलको बगैँचामा लुकी राखेको एक विषालु सर्प हो ; जो सौन्दर्य मात्रको खोजीमा आउँछन् तिनलाई यसले डस्दछ । कामवासना रुखमा वेरिएको एक लहरा हो, जुन रुख नसुकुन्जेल हाँगाहरू माथि फैलिन

क्लेश

छाड्दैन । कामवासनाले मानव आवेगलाई घेर्दछ र सदविचारलाई मन नवैलाउन्जेलसम्म शोषण गरी राख्दछ । कामवासना भनेको कुनै दुष्ट राक्षसले राखेको त्यो चारा हो जसलाई अज्ञानी मनुष्यले भ्रष्टेर लिन खोज्दछन् अनि पापको संसारमा तलसम्म तानिन्छन् ।

यदि कुनै सुकेको हाडको टुक्रामा रगत लतपत्याएर कुकुरलाई दियो भने, कुकुरले नयाँ हुन्जेल र हतोत्साहित नहुन्जेल त्यो हाडको टुक्रा टोकी राख्दछ । कामवासना भनेको मानिसका निमित्त कुकुरलाई दिएको ठीक त्यस्तै हाडको टुक्रा जस्तै हो ; जसप्रति ऊ नथाकुन्जेलसम्म धेरै इच्छा गरिराख्दछ ।

दुई जंगली पशुका बीच मासुको एक टुक्रा फाल्यो भने ती दुवै जनावर त्यो टुक्रा पाउन परस्परमा नङ्गा गाडेर भगडा गर्दछन् । यदि कुनै मानिसले मूर्खतावश हावाको दिशा विपरीत राँको बोक्र्यो भने, उसले आफैलाई जलाउन सक्ने छ । दुई जंगली पशु तथा मूर्ख व्यक्ति जस्तै, मानिसहरू आफ्नो सांसारिक तृष्णाले गर्दा आफूलाई आघात पुऱ्याउँछन् एवं जलाउँछन् ।

७. बाहिरी शरीरलाई विषालु वाणबाट रक्षा गर्न सजिलो छ , तर आफ्नै शरीर भित्रबाट उत्पन्न हुने विषालु वाणबाट आफ्नो मनको रक्षा गर्न असंभव छ । लोभ, द्वेष, अज्ञान र अहंकारप्रतिको मोह यी चार विषालु वाणको उत्पत्ति मनभित्रबाट हुन्छ तथा यसलाई प्राणनाशक विषले दूषित गरिदिन्छ ।

यदि मनुष्यहरू लोभ, द्वेष र अज्ञानले दूषित भए भने उनीहरू असत्य बोल्दछन् , ठगदछन् , निन्दा गर्दछन् र दुई जिब्रे हुन्छन् र त्यसपछि यी शब्दहरूलाई हत्या, चोरी तथा अनैतिक सम्बन्धद्वारा

यथार्थ रूप दिन्छन्

मनका तीन दुरावस्था, चार कुत्सित शब्द तथा तीन दूराचारलाई जोड्यो भने दश अकुशल हुन्छन् ।

यदि मानिसहरूमा भुठो बोल्ने बानी परेको छ भने, उनीहरूले सचेत नभइकन नै हरसंभव अनुचित कर्म गर्दछन् । दुष्टतापूर्ण काम गर्नभन्दा अघि उनीहरूले भुठो बोल्नु पर्दछ, र जब उनीहरू एकपल्ट भुठो बोल्न थाल्दछन् भने उनीहरू चिन्तित नभई दुष्टतापूर्ण कार्य गर्न थाल्दछन् ।

लोभ, कामवासना, त्रास, क्रोध, दुर्भाग्य र दुःख सबैको उत्पत्ति अज्ञानबाट हुन्छ । तसर्थ, अज्ञान विषहरूमध्ये सबभन्दा कडा हो ।

८. तृष्णाबाट कर्मको उत्पत्ति हुन्छ, कर्मबाट दुःखको उत्पत्ति हुन्छ; तृष्णा, कर्म र दुःख अनन्त रूपले घुमिराखेका पाङ्गा जस्तै हुन् ।

घुमिरहेको पाङ्गाको न त प्रारम्भ हुन्छ, न त अन्त हुन्छ ; मानिसहरूले पुनर्जन्मबाट उम्कन सक्ने छैनन् । पुनर्जन्मचक्रको यो अनन्त प्रत्यावृत्तिमा एक जन्मपछि अर्को जन्म हुन्छ ।

यो नित्य पुनर्जन्ममा आफू भष्म भएको हाड र खरानीको कसैले संग्रह गर्‍यो भने, त्यो संग्रह पर्वत जस्तै अग्लो हुनेछ, र यदि

क्लेश

कसैले पुनर्जन्महरूमा आमाहरूको खाएको दूध जम्मा पायो भने, त्यो समुन्द्रभन्दा पनि गहिरो हुनेछ ।

यद्यपि सबै मनुष्यमा बुद्ध-प्रकृति हुन्छ तर यो सांसारिक रागको क्लेशमा ज्यादै तल गाडिएकोले यसलाई धेरै कालसम्म थाहा पाउँदैन । त्यसैले दुःख सार्वभौमिक हुन्छ एवं दुःखले भरिएको अन्त्यरहित पुनर्जन्म भइरहन्छ ।

२

मानव प्रकृति

१. मनुष्यको प्रकृति कुनै प्रवेशद्वार नभएको एक घना जंगल जस्तो हो ; जसमा प्रवेश गर्न कठिन हुन्छ । त्यसको तुलनामा, पशुको प्रकृति बुझ्न बढी सजिलो छ । तैपनि हामीले साधारण रूपमा मनुष्यको प्रकृतिलाई चार प्रमुख अन्तरका आधारमा वर्गीकरण गर्न सक्दछौं ।

पहिलो ती व्यक्तिहरू हुन् जो दोषपूर्ण उपदेशको कारणले गर्दा तपस्या गरी आफूलाई दुःख दिन्छन् । दोस्रो प्रकारका तिनीहरू हुन् जो निर्दयता, चोरी हत्या एवं अन्य निर्दयी कार्यद्वारा अरुलाई दुःख

पुऱ्याउँछन् । तेस्रो प्रकारका तिनीहरू हुन् , जो आफ्ना साथै अरुलाई दुःख पुऱ्याउँछन् । चौथो प्रकारका तिनीहरू हुन् जो आफू पनि दुःखमा पर्दैनन् एवं अरुलाई पनि दुःखवाट रक्षा गर्दछन् । यी अन्तिम वर्गका व्यक्तिहरू बुद्धको उपदेश पालन गरेर, लोभ, द्वेष र अज्ञानप्रति आफूलाई समर्पण गर्दैनन् तर हत्या नगरी अथवा चोरी नगरी दया तथा प्रज्ञाको शान्तिपूर्ण जीवन व्यतीत गर्दछन् ।

२. संसारमा तीन प्रकारका मनुष्य हुन्छन् । पहिला ती हुन् जो शिलामा कुँदिएका अक्षर जस्तै हुन्छन् ; उनीहरू छिटै रिसाउँछन् एवं रिसलाई धेरै समयसम्म बोकी राख्दछन् । दोस्रो ती हुन् जो वालुवामा लेखिएका अक्षर जस्तै हुन्छन् ; उनीहरू पनि रिसाउँछन् तर उनको रिस छिटै शान्त हुन्छ । तेस्रो ती हुन् जो वगीरहेको पानीमा लेखिएका अक्षर जस्तै हुन्छन् ; उनीहरू बितेका कुराहरूलाई सम्झी राख्दैनन् ; उनीहरू निन्दा तथा वृथा कुराहरूप्रति वास्ता नराखी तिनलाई समाप्त हुन दिन्छन् । उनीहरूको मन सदैव पवित्र तथा विघ्नरहित हुन्छ ।

फेरी अन्य तीन प्रकारका मानिसहरू पनि हुन्छन् । पहिला ती हुन् जो घमण्डी हुन्छन् , अदूरदर्शितापूर्वक कार्य गर्दछन् र कहिल्यै पनि सन्तुष्ट हुँदैनन् , यिनीहरूको प्रकृति बुभन सजिलो हुन्छ । दोस्रा ती हुन् जो विनम्र हुन्छन् र विवेकले कार्य गर्दछन् , उनीहरूको प्रकृति बुभन कठिन हुन्छ । तेस्रा ती हुन् जो आफ्नो तृष्णामाथि पूर्ण नियन्त्रण पाई सकेका हुन्छन् , यिनीहरूको प्रकृति बुभन असंभव हुन्छ ।

यसरी मानिसहरूलाई विभिन्न प्रकारले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ,

तर उनीहरूको प्रकृति बुझ्न गाह्रो हुन्छ। केवल बुद्धले उनीहरूलाई चिन्दछन् एवं आफ्नो प्रज्ञाले विभिन्न उपदेशहरूद्वारा उनीहरूलाई मार्ग देखाउँछन्।

३

मानव जीवन

१. मानव जीवन वर्णन गर्ने एउटा दृष्टान्त छ। कुनै समय एक व्यक्ति नदीमा डुंगा खियाउँदै थियो। नदी किनारमा उभिएको एक व्यक्तिले उसलाई चेतावनी दिँदै भन्यो, “यसरी प्रफुल्ल भई नदीको प्रवाहमा डुंगा नखियाउ, अगाडि नदीको प्रवाह तीव्र छ र डरलाग्दो भुँवरी छ, एवं पत्थरका गुफाहरूमा गोही तथा राक्षसहरू पर्खि बसेका छन्। तिमिले डुंगा खियाई राख्यौ भने तिम्रो अन्त्य हुने छ।”

यस दृष्टान्तमा “नदीको प्रवाह” भनेको कामवासनाको जीवन हो, “प्रफुल्ल भई डुंगा खियाउनु” भनेको आफ्नो रागलाई वशमा पार्नु हो, “अगाडि नदीको प्रवाह तीव्र” भनेको आउने दुःख र वेदना हो, “भुँवरी” भनेको भोग विलास हो, “गोही र राक्षस” भनेको लालसा र आशक्तिको जीवनले ल्याउने क्षय र मृत्यु हो, “नदीको किनारामा उभिएको व्यक्ति” जसले बोलायो, ऊ बुद्ध हो।

यहाँ अर्को दृष्टान्त छ। अपराध गरेको एक मानिस भागी राखेको छ, केही रक्षकहरू उसको पिछा गरी राखेका छन्, त्यसैले ऊ कुनै इनारको भित्तामा उम्रेको लहराको सहाराले ओर्लेर लुक्न खोज्दछ। जसै ऊ ओर्लन लाग्दछ उसले इनारको फेदमा विषालु सर्पहरू देख्दछ, त्यसैले आफ्नो रक्षाका निमित्त ऊ लहरामा भुण्डिएर रहने निर्णय

गर्दछ। केही बेरपछि उसका हात थाकेर आउँछन् , उसले एउटा सेतो र अर्को कालो दुई मूसाहरूले लहरा काटी रहेको देख्दछ।

यदि लहरा चुँडियो भने, ऊ विषालु सर्पहरूमाथि खस्ने छ र उसको अन्त्य हुनेछ। एक्कासी उसले मास्तिर हेर्दा, आफ्नो ठीक अनुहारमाथि मौरीको चाका, जसबाट थोपा थोपा मह चुही राखेको देख्दछ। त्यस मानिसले आफ्ना सबै संकटहरू बिर्सेर आनन्दसँग महको स्वाद लिन्छ।

“कुनै मानिस” भनेको त्यो व्यक्ति हो जो, दुःख पाउन तथा एकलै मर्न जन्मन्छ। “रक्षक” र “विषालु सर्प” भनेको शरीर र त्यसका सबै तृष्णाहरू हुन्। “लता” भनेको मानव जीवनको निरन्तरता हो। “काला र सेता दुई मूसा” भनेको समयको अवधि, दिन र रात तथा व्यतीत भई रहने वर्षहरू हुन्। “मह”ले शारीरिक आनन्दहरूलाई संकेत गर्दछ, जसले व्यतीत भई रहने वर्षहरूका दुःखलाई असत्य रूपमा देखाउँछन्।

२. यहाँ अभै एक अर्को दृष्टान्त छ। कुनै राजाले एउटा बाकसमा चार विषालु सर्प राखी त्यो बाकस रक्षा गर्न आफ्नो नोकरलाई दिन्छन्। यी सर्पहरूलाई राम्रोसँग हेर विचार गर्न भनी राजाले नोकरलाई आदेश दिन्छन् अनि कुनै एकलाई पनि नोकरले रिस उठायो भने उसलाई मृत्यु , दण्ड दिइने छ भनी चेतावनी दिन्छन्। नोकर डराएर, बाकस फ्याँकी भाग्ने निर्णय गर्दछ।

नोकरलाई समाउन राजाले पाँच सिपाही पठाउँछन्। पहिले त उनीहरू नोकरलाई सुरक्षापूर्वक फर्काएर लग्ने आशय राखी उसकहाँ मैत्रीपूर्ण भावले आउँछन् , तर नोकरले उनीहरूको मैत्रीपूर्ण

क्लेश

भावनामाथि विश्वास नगरी अर्को गाउँतर्फ भाग्दछ ।

त्यसैबेला आकाशवाणी भई त्यस गाउँमा कुनै सुरक्षित आश्रय स्थल छैन र त्यहाँ भएका छ डाँकाहरूले उसलाई आक्रमण गर्नेछन् भनी भन्दछ । त्यो सुनेर ऊ त्यहाँबाट पनि त्रासले एक तीव्र वेगले वगीरहेको नदीको किनारमा पुगी उसको बाटो नछेकेसम्म भाग्दछ । उसले आफ्नो पछि पछि आइरहेको संकटलाई सम्झी काठका पटरीहरू जोडी नदी तर्ने साधन बनाएर नदीको तीव्र वेग तर्न सफल हुन्छ , र उसले अन्त्यमा सुरक्षा र शान्ति पाउँछ ।

“बाकसमा चार विषालु सर्प” भनेको पृथ्वी, जल, अग्नि र वायु रूपी तत्व हुन् जसले यो मांसरूपी शरीर बनाउँछन् । शरीरलाई कामवासनाको जिम्मा दिइएको हुन्छ र यो मनको शत्रु हुन्छ । तसर्थ, ऊ शरीरबाट टाढा भाग्न खोज्दछ ।

“मित्रवत् रूपमा आउने पाँच सिपाहीहरू” भनेको पंचस्कन्ध रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान हुन् ; जसले शरीर र मनको रचना गर्दछन् ।

“सुरक्षित आश्रय स्थल” भनेको छ इन्द्रियहरू हुन् , जो वास्तवमा सुरक्षित आश्रय स्थल होइनन् , एवं “ छ डाँकुहरू” भनेको छ इन्द्रियहरूका छ हेतुहरू हुन् । तसर्थ छ इन्द्रियहरूमा संकट देखेर, ऊ एक पल्ट फेरि भाग्दछ तथा सांसारिक तृष्णाहरूको तीव्र प्रवाहमा पुग्दछ ।

अनि उसले बुद्धका सद्उपदेशहरूको ङुंगा बनाएर तीव्र वेग सुरक्षित रूपमा तर्दछ ।

३. संकटले भरिएका तीन यस्ता अवस्थाहरू हुन्छन् जसमा कुनै छोराले आफ्नी आमालाई सहायता गर्न सक्दैन र कुनै आमाले छोरालाई सहायता गर्न सक्दैन : अग्निकाण्ड, बाढी र चोरी । तर यस्तो संकटपूर्ण तथा दुःखद स्थितिमा पनि एकले अर्कोलाई सहायता गर्ने अवसर रहन्छ ।

तर तीन यस्ता अवस्था हुन्छन् , जसमा आमाले छोरालाई र छोराले आमालाई बचाउन असंभव हुन्छ । यी तीन अवस्था हुन्- रोग, बुढेसकाल र मृत्यु आएको अवस्था ।

आमाको बुढेसकाल कसरी उसको छोराले लिन सक्दछ र ? छोरा विरामी भएको बेला कसरी आमाले उसको बदलामा आफूले रोग लिन सक्दछ र ? मृत्युको घडी आएको बेलामा एकले अर्कोलाई कसरी सहायता गर्न सक्छ र ? एकले अर्कोलाई जतिकै माया गर्ने भए तापनि अथवा उनीहरू जति निकट भए तापनि, यी अवस्थाहरूमा एकले अर्कोलाई कुनै सहायता गर्न सक्दैन ।

४. एक दिन नरकमा परेका एक व्यक्तिलाई उसले बाँचुन्जेल गरेको पापकर्मका सम्बन्धमा प्रश्न गर्दै नरकका राजा यमले सोधे, के उसले बाँचुन्जेल स्वर्गका तीन दूतहरूलाई कहिल्यै भेटेका थिए । त्यस मानिसले उत्तर दियो “महाराज मैले त्यस्तो कुनै व्यक्ति भेटिन ।”

यमले पुनः प्रश्न गरे, के तिमीले कहिल्यै बूढो भएर कुप्रिएको एवं लट्टी टेकेर हिँडेका मानिस भेटेका थियौ, त्यस मानिसले उत्तर दियो “हो महाराज, मैले यस्ता व्यक्ति बराबर भेटेको छु ।” त्यसपछि यमले उसलाई भने, “तिमीले अहिले भोगी राखेको दण्डको कारण त्यो बूढो

क्लेश

मानिसलाई स्वर्गको दूतका रूपमा नचिन्नु हो जसलाई तिमी पनि बूढो हुनुभन्दा अघि नै आफ्नो क्रियाकलाप छिटो परिवर्तन गर्नु पर्दछ भनेर तिमीलाई चेतावनी दिन पठाइएको थियो ।”

यमले उसलाई फेरि उसले कहिल्यै कुनै निर्धन, विरामी तथा मित्रहिन मानिस देखेका छौ ? भनि प्रश्न गरे । उसले उत्तर दियो, “महाराज मैले यस्ता धेरै मानिसहरूलाई देखेको छु ।” अनि यमले उसलाई भने, “तिमी यहाँ आउनु पर्ने कारण तिमीले ती विरामी मानिसका रूपमा स्वर्गको दूतहरूलाई चिन्न नसकेर हो, जसलाई पठाउनुको कारण तिमी पनि विरामी हुन सक्दछौ भनी तिमीलाई चेतावनी दिनु थियो ।”

यमले उसलाई पुनः उसले कहिल्यै कुनै मृत मानिसलाई देखेका छौ ? भनि प्रश्न गरे । त्यस व्यक्तिले उत्तर दियो, “हो महाराज म धेरैपल्ट मृत्युका समक्ष परेको छु ।” यमले उसलाई भने, “तिमीले ती व्यक्तिहरूमा तिमीलाई चेतावनी दिन पठाइएको देवदूतका रूप चिनेनौ त्यसैले तिम्रो यो गलति भयो । यदि तिमीले यी देवदूतहरूलाई चिनेर तिनको चेतावनी बुझेको भए तिमीले आफ्नो बाटो सुधारने थियौ र दुःखको यो स्थलमा आउने थिएनौ ।”

५. कुनै समय एक धनी व्यक्तिको किसानगोमती नामकी जवान पत्नी, उनको छोराको मृत्यु भएको कारणले बहलाइन् । आफ्नो मरेको बालकलाई हातमा बोकेर उसलाई जीवित पारी दिन भनी मानिसहरूसँग अनुरोध गर्दै घर घरको ढोकामा गइन् ।

वास्तवमा, उनीहरूले उनलाई केही पनि सहायता गर्न सक्ने थिएनन् , तर अन्त्यमा बुद्धका एक शिष्यले उनलाई त्यस समय जेतवनमा बस्नु भएका भगवान बुद्धसँग भेट्ने सल्लाह दिए, अनि उनी आफ्नो मरेको बालकलाई लिएर भगवान बुद्धकहाँ गइन् ।

भगवान बुद्धले उनलाई सहानुभूतिपूर्वक हेरेर भन्नु भयो, “यस बालकलाई निको पार्न मलाई अफिमको केही बिउ चाहिन्छ ; तिमी गएर त्यस्तो घरबाट अफिमको चार पाँच गोडा लिएर आऊ जुन घरमा अहिलेसम्म मृत्यु प्रवेश नगरेको होओस् ।”

अनि ती बहुलाएको महिला, मृत्यु कहिल्यै प्रवेश नगरेको घर खोज्दै हिंडिन् , तर कतै त्यस्तो घर फेला पारिनन् । अन्त्यमा उनी बुद्धकहाँ फर्कन बाध्य भइन् । उहाँको शान्त मुद्रा समक्ष पुग्दा उनको मन स्पष्ट भएर आयो र उनले उहाँको भनाइको अर्थ बुझिन् । उनले मृत शरीरलाई लगेर गाडिन् र त्यसपछि बुद्ध कहाँ फर्केर शिष्य बनिन् ।

४

मानव जीवनको वास्तविकता

१. यस संसारमा मानिसहरू स्वार्थी एवं अरुकाप्रति सहानुभूति नराख्ने प्रवृत्तिका हुन सक्दछन् , उनीहरूले परस्परमा प्रेम तथा सम्मान गर्ने कुरा जान्दैनन् , उनीहरू साना साना कुरामा विवाद र झगडा गर्दछन् जसले उनीहरूकै अहित गर्दछ र उनीहरूलाई दुःख हुन्छ , अनि जीवन उराठलाग्दो किसिमले दुःखै दुःखले भरिन्छ ।

उनीहरू धनी अथवा गरीब जे भए तापनि, रुपियाँ पैसाका

क्लेश

सम्बन्धमा चिन्तित हुन्छन् , उनीहरू विपन्नतामा एवं उनीहरू सम्पन्नतामा दुःख पाउँछन् । उनीहरूको जीवनमाथि लोभले नियन्त्रण गर्ने हुँदा उनीहरू कहिल्यै पनि तृप्त हुँदैनन् , कहिल्यै पनि सन्तुष्ट हुँदैनन् ।

कुनै पनि धनी मानिसलाई ऊसँग जग्गा जमीन छ भने त्यसको चिन्ता रहन्छ , उसलाई आफ्नो भवन तथा अन्य सम्पत्तिको चिन्ता रहन्छ । कतै अनिष्ट त हुने होइन, घर त आगोले भष्म हुने होइन, डाँका पर्ने त होइन अथवा लुटेराहरूले उसलाई लुटेर लग्ने त होइनन् ; यी सबै चिन्ताहरूले उसलाई सताई राख्दछ । त्यसपछि आफ्नो मृत्यु र मृत्युपछि सम्पत्ति के होला भन्ने उसलाई चिन्ता लाग्दछ । वास्तवमा, उसको मृत्युको मार्गमा ऊ एकलो हुन्छ अनि कोही पनि उसको मृत्यु पछि पछि लाग्दैन ।

निर्धन मानिस आफूसँग केही छैन भनी सदैव दुःखित हुन्छ । त्यसैले उसमा जग्गा जमिन र घरको लागि अनन्त तृष्णा जागेर आउँछ । लालसाको ज्वालाले गर्दा उसको शरीर र मन दुवै गलेर जान्छ अनि अधवैशे उमेरमै उसको मृत्यु हुन्छ ।

सम्पूर्ण संसार नै उसको विपरित भए जस्तो उसलाई लाग्दछ र मृत्युको मार्गमा समेत आफूलाई एकलो पाउँछ , अनि उसलाई एक पनि साथीले साथ नदिएको लामो यात्रा जस्तो लाग्दछ ।

२. संसारमा पाँच प्रकारका पाप हुन्छन् । पहिलो हो निर्दयता ; प्रत्येक प्राणी यहाँ सम्मकी किराहरू पनि परस्परमा एक अर्काका विरुद्ध लड्छन् । बलियाले निर्धोमाथि आक्रमण गर्दछन् , एवं निर्धाले बलियालाई धोका दिन्छन् , जताततै संघर्ष र निर्दयता हुन्छ ।

दोस्रो, पिताको अधिकार तथा पुत्रको अधिकार छुट्टयाउने स्पष्ट सीमाङ्कन हुँदैन तथा त्यस्तै सीमाङ्कन दाजु भाइका बीच, पति पत्नीका बीच, जेठो तथा कान्छो नातेदारका बीच हुँदैन ; प्रत्येक अवसरमा एकले अर्कोभन्दा ठूलो हुन खोज्ने एवं अर्कोबाट लाभ उठाउन खोज्ने हुन्छ। उनीहरू परस्परमा ठगदछन् , उनीहरूमा छल हुन्छ, र निष्कपटता हुँदैन ।

तेस्रो, लोग्ने मानिस र स्वास्नी मानिसको व्यवहार छुट्टयाउने स्पष्ट सीमाङ्कन छैन। प्रत्येकमा कहिले काहीं अपवित्र तथा कामुक विचार र तृष्णा आउँछ, जसले उनीहरूलाई शंकास्पद कार्यतर्फ लगदछ, र प्रायः भगडा र मारपीट, अन्याय एवं दुष्टतातर्फ लगदछ।

चौथो, मानिसहरूमा अरुको अधिकारको अनादर गर्ने प्रवृत्ति हुन्छ, उनीहरू अरुलाई होच्याएर आफ्नो महत्व बढाइ चढाई भन्दछन्, उनीहरूले व्यवहारको नराम्रो उदाहरण प्रस्तुत गर्दछन् र उनीहरू बोल्दा विवेक प्रयोग नगर्ने हुँदा धोखा दिन्छन् ; निन्दा गर्छन् एवं अरुलाई दुरूपयोग गर्दछन् ।

पाँचौं, मानिसहरूमा अरूप्रति आफ्नो कर्तव्यको उपेक्षा गर्ने प्रवृत्ति हुन्छ। उनीहरू आफ्नै आराम तथा आफ्नै तृष्णाका सम्बन्धमा मात्र अत्यन्त बढी विचार गर्दछन्, उनीहरू अरुहरूबाट पाएको उपकार विर्सन्छन् एवं अरुलाई यति हैरानी पुऱ्याइदिन्छन् जो प्रायः अत्यन्त अन्यायमा परिणत हुन्छ।

३. मानिसहरूमा बढी पारस्परिक सहानुभूति हुनु पर्दछ, मानिसहरूमा उनीहरूका असल लक्षणप्रति पारस्परिक सम्मान हुनु

क्लेश

पर्दछ र कठिनाइको स्थितिमा परस्परमा सहयोग गर्नु पर्दछ तर यसका विपरित उनीहरू स्वार्थी तथा निर्दयी हुन्छन् ; उनीहरूले आफ्ना असफलताहरूका लागि परस्परमा तिरस्कार गर्दछन् तथा आफ्नो लाभका निमित्त अरुहरूलाई मन पराउँदैनन् । यी द्वेष समयका साथ साधारणतया बढ्दै जान्छन् र केही समयपछि असह्य भएर आउँछन् ।

यी मन नपराइएको भावनाहरू चाँडै हिंसाको रूपमा परिणत हुँदैनन् , तर तिनले जीवनलाई घृणा र क्रोधले यति विषालु बनाई दिएका हुन्छन् जो मनमा गहिरो रूपमा गाडी जन्म जन्मान्तरसम्म मनमा लिइ राख्दछन् ।

वास्तवमा, कामवासनाको यस संसारमा कुनै पनि मानिस एकै जन्मन्छ अनि एकै मर्दछ , तथा मृत्यु पछिको जीवनमा उसले पाउने दण्डको सहभागी अरु कोही हुँदैन ।

हेतु र फलको नियम सार्वभौमिक छ ; प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो पापको भारी आफै बोक्नु पर्दछ र त्यसको दण्ड पनि एकै पाउनु पर्दछ । हेतु-फलको यही नियमले नै असल कर्महरूको पनि नियन्त्रण गर्दछ । सहानुभूति र दयाको जीवनले सौभाग्य र सुख ल्याउँछ ।

४. जसै जसै वर्षहरू बितेर जान्छन् त्यसै त्यसै नै मानिसहरू लोभ, स्वभाव र दुःखले जटिल रूपमा जेलिँदै गएको आफूलाई पाउँछन् , त्यसोहुँदा उनीहरू धेरै दुःखित एवं निरुत्साहित हुन्छन् । प्रायः उनीहरू आफ्नो यस निरुत्साहमा अरुहरूसँग भगडा गर्दछन् र पापमा भन् भन् तल खस्दछन् तथा सत्य मार्गमा हिँड्ने प्रयत्न छाड्दछन् ; प्रायः आफ्नो दुष्टताको विचैमा तिनीहरूको जीवनको असामयिक अन्त्य हुन्छ र उनीहरूले सदैव दुःख पाउँछन् ।

आफ्नो दुर्भाग्य र दुःखको निरुत्साहमा यसरी खस्नु अत्यन्त अप्राकृतिक हो तथा पृथ्वी र स्वर्गको नियमका विपरित हो, त्यसैले त्यस्तो व्यक्तिले यस संसारमा र मृत्युपछिको संसार दुबैमा दुःख पाउँछ ।

जीवनमा प्रत्येक वस्तु क्षणिक हो एवं अनिश्चितताले भरिएको छ भन्ने कुरा साँचो हो तर यस तथ्यलाई कसैले पनि बेवास्ता गरी आफ्नो तृष्णाको तृप्ति र आनन्दका निमित्त प्रयत्न गर्दै जानु सोचनीय हो ।

५. दुःखको यस संसारमा मानिसहरूले स्वार्थ एवं अहंकारपूर्वक विचार गर्नु एवं कार्य गर्नु स्वाभाविक हो । यसको फलस्वरूप, दुःख र क्लेश पछिपछि लाग्नु पनि स्वभाविक हो ।

मानिसहरूले अरुको बेवास्ता गरी आफ्नो मात्र हित गर्दछन् । मानिसहरूले आफ्ना तृष्णाहरूलाई लोभ, कामवासना तथा अन्य सबै प्रकारका पापतर्फ लग्दछन् । यिनै कारणहरूले गर्दा उनीहरूले निरन्तर दुःख पाइराख्नु पर्दछ ।

विलासपूर्ण समय धेरै दिन टिक्दैन, परन्तु यो छिट्टै समाप्त हुन्छ ; यस संसारमा कुनै कुराको पनि धेरै कालसम्म उपभोग गर्न सकिँदैन ।

६. तसर्थ, मानिसहरूले युवा र स्वस्थ हुँदा नै सांसारिक कुराहरूप्रतिको उनको सम्पूर्ण लोभ र आशक्ति परित्याग गर्नुपर्दछ, एवं

क्लेश

सत्य ज्ञानतर्फ हृदयदेखि नै लाग्नु पर्दछ , कारण ज्ञानका अतिरिक्त स्थायी शरण अथवा सुख अरुमा प्राप्त हुन सक्दैन ।

तर, धेरैजसो मानिसहरू हेतु र फलको यस नियममा विश्वास गर्दैनन् ,अथवा यसको वेवास्ता गर्दछन् । उनीहरूले लोभ र स्वार्थको आफ्नो कुप्रवृत्ति छाड्दैनन तथा असल कर्मले सुख तथा खराब कर्मले दुर्भाग्य ल्याउँछ भन्ने तथ्यलाई बिसन्ध्छन् । यस जीवनमा गरेको कार्यले पुनर्जन्महरूमा प्रभाव पार्दछ भन्ने कुरामा पनि उनीहरू वास्तवमा विश्वास गर्दैनन् र पुरस्कार एवं आफ्नो पापको दण्डका सम्बन्धमा अरुहरूलाई मुछ्न खोज्दछन् ।

वर्तमान जीवनको कार्यले पुनर्जन्महरूमाथि प्रभाव पार्ने तथ्यलाई एवं उनको दुःख तथा विगत जन्महरूका कार्यहरूसँगको सम्बन्धलाई पूर्ण रूपले नबुझेर उनीहरू आफ्नो दुःखलाई लिएर विलाप गर्दछन् अनि रुन्छन् । उनीहरू वर्तमान दुःख र वर्तमान तृष्णालाई मात्र विचार गर्दछन् ।

यस संसारमा कुनै कुरा पनि स्थायी अथवा नित्य छैन ; प्रत्येक कुरा परिवर्तनशील हुन्छ , क्षणिक हुन्छ तथा कुनै कुराको पनि भविष्यवाणी गर्न सकिदैन । तर मानिसहरू अज्ञानी एवं स्वार्थी हुन्छन् तथा तत्कालको तृष्णा र दुःखका सम्बन्धमा मात्र पीर गर्दछन् । उनीहरू सद्उपदेश सुन्दैनन् न त तिनलाई बुझ्न नै खोज्दछन् , उनीहरू केवल आफ्नो वर्तमान स्वार्थ, धन र लालसाप्रति मात्र आशक्त हुन्छन् ।

७. मोह र दुःखको यस संसारमा अनन्त कालदेखि असंख्य मानिसहरू जन्मे तथा अभै जन्मदैछन् । तर संसारमा बुद्धको उपदेश हुनु एक सौभाग्यको कुरा हो एवं यस उपदेशमा मानिसहरूले विश्वास गर्न सक्दछन् र यसद्वारा उनीहरूलाई सहायता पुग्न सक्दछ ।

तसर्थ, मानिसहरूले गंभीरतापूर्वक विचार गर्नु पर्दछ, उनीहरूले आफ्नो मन पवित्र र शरीर स्वस्थ राख्नु पर्दछ । लोभ र पापभन्दा टाढा बस्नु पर्दछ र असल कुरा खोज्नु पर्दछ ।

सौभाग्यवश, हाम्रा निमित्त बुद्धको उपदेशमय ज्ञानको प्रादुर्भाव भएको छ, हामीहरूले यिनमा विश्वास गर्नुपर्दछ एवं बुद्धको पवित्र भूमिमा जन्मने कामना गर्नुपर्दछ । बुद्धको उपदेश थाहा पाएर हामीहरूले अरुहरूको लोभ र पापपूर्ण मार्ग अनुसरण गर्नुहुँदैन, न त हामीहरूले बुद्धको उपदेश आफूसँग मात्र राख्नु पर्दछ, परन्तु उपदेश पालन गरी अरुहरूलाई पनि यसको शिक्षा दिनु पर्दछ ।

बुद्धले प्रदान गरेको मोक्ष

१

अमिताभ बुद्धको संकल्प

१. अगाडि नै व्याख्या गरिसकिएको छ , मानिसहरू अनन्त कालदेखि सांसारिक रागका समक्ष दबने गरेका छन् । पापमाथि पाप दोहोऱ्याउदै गएका छन् तथा असहनीय कार्यको भारी बोक्दै लोभ र आशक्तिको स्वभावलाई भंग गर्न आफ्नो प्रज्ञा अथवा आफ्नो शक्तिले सक्दैनन् । यदि उनीहरूले सांसारिक राग हटाउन सक्दैनन अथवा त्यसमाथि विजय पाउन सक्दैनन् भने उनीहरूले बुद्धत्वको आफ्नो सत्य प्रकृति थाहा पाउने आशा कसरी गर्ने ?

बुद्ध , जसले मानव प्रकृति पूर्ण रूपले बुझेका थिए , उनमा मानिसहरूप्रति ठूलो सहानुभूति थियो, तथा उनले आफूलाई अत्यन्त कठिनाई सहनु परे तापनि, उनीहरूलाई त्रास र दुःखबाट मोक्ष दिलाउन सबै प्रकारको संकल्प लिएका थिए । यस मोक्षलाई कार्य रूप दिन उनले अनन्त कालदेखि बोधिसत्वको रूप लिएर यी दश संकल्प लिएका थिए :

क) “मैले बुद्धत्व प्राप्त गरे तापनि, मेरो भूमिका सबै निवासीहरूले बुद्धत्व प्राप्त गरेर ज्ञान प्राप्त गर्न विश्वस्त नहुन्जेलसम्म मैले पूर्णत्व प्राप्त गर्ने छैन ।”

ख) “मैले बुद्धत्व प्राप्त गरे तापनि, मेरो प्रतिज्ञाको ज्योति, संसार भरी नफैलिउन्जेलसम्म मैले पूर्णत्व प्राप्त गर्ने छैन ।”

ग) “मैले बुद्धत्व प्राप्त गरे तापनि, मेरो जीवन अनन्त कालसम्म चिरस्थायी रहेर असंख्य मानिसहरूको रक्षा नगरुन्जेलसम्म मैले पूर्णत्व प्राप्त गर्ने छैन ।”

घ) “मैले बुद्धत्व प्राप्त गरे तापनि, दसै दिशाका सबै बुद्धहरूले संयुक्त रूपले मेरो प्रशंसा नगरुन्जेलसम्म मैले पूर्णत्व प्राप्त गर्ने छैन ।”

ङ) “मैले बुद्धत्व प्राप्त गरे तापनि, मानिसहरूले विशुद्ध विश्वासका साथ मेरो भूमिमा पुनर्जन्मको प्रयासको लागि मेरो नाम दस पल्ट नदोहोऱ्याउन्जेल र यस्तो जन्ममा सफल नहोउन्जेलसम्म मैले पूर्णत्व प्राप्त गर्ने छैन ।”

च) “मैले बुद्धत्व प्राप्त गरे तापनि, जबसम्म सबै मानिसहरू ज्ञान प्राप्त गर्न, सद्गुणको पालना गर्न, मेरो भूमिमा पुनर्जन्मको विशुद्ध हृदयले कामना गर्न दृढ निश्चय लिने छैनन् , तबसम्म मैले पूर्णत्व प्राप्त गर्ने छैन । यसरी, उनीहरूलाई मेरो पवित्र भूमिमा स्वागत गर्न, उनीहरूको मृत्युको घडीमा म धेरै बोधिसत्वहरूका साथ उपस्थित हुनेछु ।”

छ) “मैले बुद्धत्व प्राप्त गरे तापनि, मैले त्यस बेलासम्म पूर्णत्व प्राप्त गर्ने छैन, जबसम्म सबै ठाउँका मानिसहरूले, मेरो नाम सुनेपछि मेरो भूमि संभेर त्यहाँ जन्मने कामना गर्दैनन् र त्यसै उद्देश्यले प्रेरित भई विशुद्धताका साथ सद्गुणको बिउ रोप्दैनन् र यसरी आफ्नो सम्पूर्ण कामनाको प्राप्ति गर्दैनन् ।

बुद्धले प्रदान गरेको मोक्ष

ज) “मैले बुद्धत्व प्राप्त गरे तापनि, मैले त्यसबेलासम्म पूर्णत्व प्राप्त गर्ने छैन, जबसम्म मेरो पवित्र भूमिमा जन्मेकाहरू अर्को जन्ममा बुद्ध बन्न सक्ने श्रेणीमा पुग्न सक्दैनन् । तर उनीहरूद्वारा गरिने व्यक्तिगत संकल्प, सम्पूर्ण मानव जीवनको सुख समृद्धिको लागि गरिने दृढ संकल्प, विश्व शान्ति र समृद्धिको लागि गरिने प्रयास, अनगिन्ती मानिसहरूलाई ज्ञान प्राप्त हुनेसम्म डोऱ्याउने कार्य अनि प्राणीमात्रमा राखिने महाकरुणाको विजारोपण गर्ने भावनामा यो कुरा निर्भर गर्दछ ।”

झ) “मैले बुद्धत्व प्राप्त गरे तापनि, मैले त्यसबेलासम्म पूर्णत्व प्राप्त गर्ने छैन, जबसम्म संसारभरिका मानिसहरूको मन र शरीरलाई पवित्र पारी तिनलाई सांसारिक कुराहरूभन्दा माथि उठाउने मेरो प्रेमपूर्ण करुणाको भावनाबाट प्रभावित हुने छैनन् ।”

ञ) “मैले बुद्धत्व प्राप्त गरे तापनि, सबैतिरका मानिसहरूले मेरो नाम सुनेर, जीवन र मृत्युका सम्बन्धमा यही विचार लिई, सांसारिक लोभ र दुःखकाबीच आफ्नो मनलाई पवित्र तथा शान्त राख्न पूर्ण प्रज्ञा प्राप्त गर्न नसक्नुजेलसम्म मैले पूर्णत्व प्राप्त गर्ने छैन ।”

“यसरी म यी संकल्पहरू लिन्छु ; उपरोक्त कुराहरू पूर्ण नभएसम्म मैले बुद्धत्व प्राप्त नगरुँ । म असीमित ज्योतिको मुहान हुन सकूँ , मेरो प्रज्ञा र सद्गुणको ज्योति स्वतन्त्र रूपले चारैतिर फिजाउन सकूँ , सम्पूर्ण संसारमा ज्ञान फिजाएर सबै दुःखी मानिसहरूलाई मुक्त गर्न सकूँ ।”

२. यसरी, कल्प कल्पदेखि असंख्य सद्गुण संग्रह गरेर उनी अमिताभ हुन पुगे अथवा अनन्त ज्योति र अमर जीवनका बुद्ध हुन पुगे र आफ्नो बुद्ध-भूमिको पवित्रतालाई पूर्णत्वमा पुऱ्याए, जहाँ उनी अहिले निवास गर्दैछन् , जो शान्तिको संसार हो र जहाँबाट उनले सम्पूर्ण मानव समाजलाई ज्ञान प्रदान गरी रहेछन् ।

यो पवित्र भूमि, जहाँ कुनै दुःख छैन, त्यो वास्तवमा अत्यन्त शान्त र सुखी छ । त्यहाँ निवास गर्ने सबैलाई वस्त्र, अन्न र सबै सुन्दर वस्तुहरू इच्छा गर्नासाथ प्राप्त हुन्छ । रत्नले लटरम्म वृक्षहरूमा जसै कोमल वायु बग्दछ , यसको पवित्र उपदेशको संगीतले वायुमण्डल भरिन्छ र यसका सबै श्रोताहरूको मनबाट अपवित्रता निर्मूल गरी दिन्छ ।

यस पवित्र भूमिमा कैयन् सुगन्धित कमल फुलेकाछन् र प्रत्येक फूलका अनगिन्ति बहुमूल्य पुष्पपत्रहरू छन् अनि प्रत्येक पुष्पपत्र अवर्णनीय सौन्दर्यका साथ चम्की राखेको छ । कमलका फूलको यसै चमकताले प्रज्ञाको मार्गलाई प्रकाश प्रदान गर्दछ । जसले पवित्र उपदेशको संगीत सुन्दछन् , तिनीहरूपूर्ण शान्तिको मार्गतर्फ लगिन्छन् ।

३. दसै दिशामा भएका सबै बुद्धहरूले अनन्त ज्योति र अमर जीवनका यी बुद्धका सद्गुणहरूको प्रशंसा गरी राखेका छन् ।

जसले पनि यी बुद्धको नाम सुनेर यसलाई प्रवर्धित गर्दै हर्षका साथ ग्रहण गर्दछ , उसको मनले बुद्धको मनसँग तादाम्य स्थापित गर्दछ र बुद्धको अद्भूत पवित्र भूमिमा उसको जन्म हुन्छ ।

बुद्धले प्रदान गरेको मोक्ष

जसको जन्म यो पवित्र भूमिमा हुन्छ, उनीहरू बुद्धको असीमित जीवनका सहभागी हुन पुग्दछन्, उनीहरूको हृदय सबै दुःखीहरूप्रतिको सहानुभूतिले तत्कालै भरिन्छ, र उनीहरू बुद्धको मोक्षको प्रक्रियालाई अभिव्यक्त गर्न अधि सर्दछन् ।

यी संकल्पहरूको भावना अनुकूल उनीहरू सबै सांसारिक आशक्तिहरूको परित्याग गर्दछन् र यस संसारका अनित्यतालाई बुझ्दछन् । उनीहरू सबै सचेतन जीवनको मोक्षका निमित्त धर्म गर्दछन्, उनीहरू आफ्नो जीवनलाई अरु सबैको जीवनसँग अभिन्न पार्दछन्, अरुको मोह तथा दुःखका सहभागी हुन्छन्, तर त्यही समयमा यस सांसारिक जीवनको बन्धन तथा आशक्तिबाट उनीहरूलाई मुक्ति प्राप्त गराउँछन् ।

उनीहरूलाई सांसारिक कठिनाइ तथा बाधाहरू थाहा हुन्छ, तर त्यसका साथै, उनीहरूलाई बुद्धको करुणाको असीमित सम्भाव्यताको पनि ज्ञान हुन्छ । उनीहरू आवागमनका निमित्त स्वतन्त्र हुन्छन्, उनीहरू आफ्नो इच्छानुसार अगाडि बढ्न तथा थामिन सक्दछन् तर उनीहरूको रुचि बुद्धको करुणा प्राप्त व्यक्तिहरूका साथ बस्ने हुन्छ ।

तसर्थ, यी अमिताभ बुद्धको नाम कसैले सुनेर उसको नाम पूर्णविश्वासका साथ लिन प्रोत्साहित हुन्छ, भने, ऊ बुद्धको करुणाको सहभागी हुनेछ । तसर्थ सबै व्यक्तिहरूले बुद्धको उपदेश सुन्नु पर्दछ, र यसको पालन गर्नु पर्दछ, यद्यपि यसो गर्दा जीवन मरणको यस संसारलाई व्याप्त गर्ने ज्वाला भएर उनीहरूलाई यसले लग्दछ, भन्ने लागे पनि ।

यदि मानिसहरूले सत्य र निष्ठाकासाथ ज्ञान प्राप्त गर्न चाहन्छन् भने उनीहरूले यी बुद्धको शक्तिमाथि श्रद्धा राख्नै पर्दछ। कुनै साधारण व्यक्तिका निमित्त यी बुद्धको समर्थनविना आफूमा भएको सर्वोच्च बुद्ध-प्रकृति प्राप्त गर्न संभव हुँदैन।

४. अमिताभ बुद्ध कुनै व्यक्तिभन्दा पनि टाढा छैनन्। उनको पवित्र भूमि धेरै टाढा पश्चिममा छ भनिन्छ, तर उनी यी व्यक्तिहरूको मनमा पनि रहन्छन्, जो निष्ठापूर्वक उनीसँग रहन चाहन्छन्।

जब मानिसहरूले अमिताभ बुद्धको सुवर्ण तेजले जगमगाई रहेको आकृतिलाई आफ्नो मनमा कल्पना गर्दछन् त्यो कल्पना चौरासी हजार रूपहरू अथवा विशेषताहरूमा विभाजित हुन्छ, त्यो प्रत्येक रूप अथवा विशेषताले ज्योतिका चौरासी हजार किरण उत्सर्जन गरी राखेको हुन्छ र ज्योतिको प्रत्येक किरणले संसारलाई ज्ञानोद्दीप्ति प्रदान गर्दछ एवं बुद्धको नाम स्मरण गर्ने कुनै पनि व्यक्तिलाई कदापि अन्धकारमा रहन दिँदैन। यसरी यी बुद्धले आफूले प्रदान गर्ने मोक्षबाट लाभ उठाउन मानिसहरूलाई सहायता गर्दछन्।

बुद्धको प्रतिमा देखेर मानिसहरू बुद्धको मनको अनुभव गर्न सक्षम हुन्छन्। बुद्धको मनमा असिम करुणा हुन्छ, जसमा सम्पूर्ण प्राणीहरू समाहित हुन्छन्, ती समेत पनि हुन्छन् जो उनको करुणाकाप्रति अनभिज्ञ हुन्छन् अथवा जसले यसलाई बिर्सेका हुन्छन्, यसलाई धर्मको रूपमा विश्वास गर्नेहरू त अवश्य पर्ने नै भए।

जसमा विश्वास हुन्छ, तिनलाई उनीसँग एकात्मता स्थापित गर्न उनले अवसर प्रदान गर्दछन्। बुद्ध सर्वव्याप्त समानताका रूप

बुद्धले प्रदान गरेको मोक्ष

भएको हुँदा जजसले बुद्धको ध्यान गर्दछ , बुद्धले उनीहरूको विचार गर्दछन् र स्वतन्त्र रूपले उसको मनमा प्रवेश गर्दछन् ।

यसको अर्थ हो, जब कुनै व्यक्तिले बुद्धको ध्यान गर्दछ , उसले पूर्णताकासाथ पवित्र, सुखी एवं शान्त बुद्धको मन प्राप्त गर्दछ । अर्को शब्दमा, उसको मन बुद्धमन हुन्छ ।

तसर्थ, प्रत्येक मानिसले पवित्रता र विश्वासको निष्ठामा आफ्नो मनलाई बुद्धको मनका रूपमा चित्रित गर्नु पर्दछ ।

५. बुद्धको रूपान्तर एवं पुनर्जन्मका विभिन्न रूप छन् , र प्रत्येक मानिसको क्षमता अनुसार उनी कैयन् प्रकारले प्रकट हुन सक्छन् ।

उनले आफ्नो शरीरलाई बृहत् आकारमा प्रकट गरी सम्पूर्ण आकाश ढाक्दछन् र अनन्त तारा लोकमा विस्तारित हुन्छन् । उनी प्रकृतिको अति सूक्ष्म रूपमा पनि प्रकट हुन्छन् , कहिले आकारमा, कहिले शक्तिका रूपमा र कहिले मनको पक्षका रूपमा र कहिले व्यक्तित्वको रूपमा प्रकट हुन्छन् ।

तर जसले विश्वासकासाथ बुद्धको नाम उच्चारण गर्दछन् , उनका समक्ष कुनै न कुनै प्रकारले उनी निश्चय नै प्रकट हुन्छन् । यस्ताका समक्ष प्रकट हुँदा, अमिताभ, दुइ बोधिसत्वहरूलाई सदैव साथमा लिएर आउँछन् : अवलोकितेश्वर, करुणाको बोधिसत्व र महास्थानप्राप्त, प्रज्ञाको बोधिसत्व । उनको प्रकटीकरण सबैका निमित्त

संसारमा व्याप्त हुन्छ तर जसमा विश्वास छ उनले मात्र उनलाई देख्दछन् ।

जुन जुन व्यक्ति उनको भौतिक रूप देख्न समर्थ हुन्छन् , उनमा स्थायी सन्तोष र सुखको प्राप्ति हुन्छ । यसका अतिरिक्त, जो वास्तविक बुद्ध देख्न सक्षम हुन्छन् , उनीहरू सुख र शान्तिको असंख्य सम्पत्ति प्राप्त गर्न समर्थ हुन्छन् ।

६. स्नेह र प्रज्ञाको असीमित सम्भाव्यता भएका अमिताभ बुद्धको मन नै करुणा भएको हुँदा, बुद्धले सबैको रक्षा गर्न सक्दछन् ।

त्यस्ता अधर्मी मनुष्यहरू जसले अविश्वसनीय अपराध गर्दछन्, जसको मन लोभ, दोष र मोहले भरिएको हुन्छ , जो असत्य बोल्दछन्, वृथालाप गर्दछन् , अपवाद बोल्दछन् र कपट गर्दछन् , जो हत्या गर्दछन् , चोरी गर्दछन् र अश्लील कार्य गर्दछन् , जो वर्षौंदेखिको दुष्कर्म पछि आफ्नो जीवनको अन्त्यमा पुगेका हुन्छन् , उनीहरूलाई लामो युगहरूसम्म दण्ड सहनु पर्ने हुन्छ ।

कुनै असल मित्र उनीहरूको अन्तिम घडीमा उनीहरू समक्ष आई भन्दछ , “अब तिमी मृत्यु समक्ष पुगेका छौ , तिम्रो दुष्टतापूर्ण जीवनलाई तिमी निस्कलंक पार्न सक्दैनौ, तर तिमी अपरिमित ज्योतिको बुद्धको नाम स्मरण गरेर उनको करुणाको शरण लिन सक्दछौ ।”

यदि यी अधर्मी मानिसहरूले एकाग्रचित्तले अमिताभ बुद्धको पवित्र नाम उच्चारण गर्दछन् भने ती सम्पूर्ण पापहरू जसले उनलाई

बुद्धले प्रदान गरेको मोक्ष

भ्रमपूर्ण मोहतर्फ लगेका थिए , निर्मूल भएर जान्छन् ।

यदि पवित्र नामको उच्चारणले मात्र यति हुन सक्दछ भने यी बुद्धको ध्यान गर्न सकियो भने अझ कति धेरै प्राप्त होला !

जो पवित्र नाम उच्चारण गर्न समर्थ हुन्छन् , ती आफ्नो जीवनकालको अन्त्यमा पुग्दा अमिताभ बुद्ध तथा करुणा एवं प्रज्ञाका बोधिसत्वहरूले उनलाई भेट्दछन् र उनीहरूले उनलाई बुद्धको भूमितर्फ लग्दछन् , जहाँ उनीहरूको जन्म श्वेत कमलको सम्पूर्ण स्वच्छताका साथ हुन जान्छ ।

तसर्थ, प्रत्येक मानिसले आफ्नो मनमा 'अमिताभ बुद्धलाई नमस्कार' भन्ने शब्दहरू ग्रहण गरी राख्नु पर्दछ , अथवा असीमित ज्योति र अपरिमित जीवनका बुद्धमा एकाग्र निष्ठा राख्नु पर्दछ ।

२

अमिताभ बुद्धको पवित्र भूमि

१. असीमित जीवन तथा अपरिमित ज्योतिका बुद्ध अमर छन् र सदैव आफ्नो सत्यलाई देदिप्यमान पारी राखेका छन् । उनको पवित्र भूमिमा न त दुःख छ न त अन्धकार छ , र त्यहाँ प्रत्येक क्षण आनन्दमा बित्दछ , तसर्थ यसलाई परम आनन्दको भूमि भनिन्छ ।

यस भूमिको बीचमा स्वच्छ र टल्किएको एक पवित्र सरोवर छ , जसका तरङ्गहरूले सुनौला वालुवा भएको किनारलाई कोमलताकासाथ स्पर्श गर्दछन् । यत्रतत्र, रथका पाङ्ग्रा जत्रा ठूला विभिन्न प्रकाश तथा

रङ्गका कमलका फूलहरू छन् - निलो रङ्गबाट निलो प्रकाश, पहेंलो रङ्गबाट पहेंलो प्रकाश, रातो रङ्गबाट रातो प्रकाश, सेतोबाट सेतो-जसको सुगन्धले वायुमण्डल भरिएको हुन्छ ।

सरोवरको किनारमा विभिन्न ठाउँहरूमा, सुन र चाँदी, लापीस लाजुली तथा स्फटिकले सिंगारिएका मण्डपहरू छन् , जसका संगमर्मरका सिंढी सरोवरको पानीसम्म जान्छन् । अन्यत्र, पर्दा र बहुमूल्य रत्न जडित जालले घेरिएका पानीमाथि बार्दलीहरू तथा सिंढीका लघु स्तंभ छन् एवं तिनका विचमा सुगन्धित वृक्ष वाटिकाहरू र फूलले ढाकिएका लघु वृक्षहरू छन् ।

जमिन सौन्दर्यले दीप्तिमान देखिन्छ र वायु दिव्य स्वर माधुर्यले स्पन्दित छ । दिन र रातमा छ पल्ट आकाशबाट कोमल फूलका पत्रहरू भर्दछन् र मानिसहरूले फूलको भाँडोमा जम्मा गरी तिनलाई अन्य सबै बुद्ध भूमिमा लग्दछन् र बुद्धलाई चढाउँछन् ।

२. यस अद्भूत भूमिमा कैयन पंक्षीहरू छन् । श्वेत सारस तथा हंसहरू छन् र प्रफुल्ल रङ्गका मयूरहरू, उष्णकटि बन्धीय चराहरू र मधुरो स्वरमा गीत गाईरहेका साना चराहरूको बथान छन् । बुद्धको भूमिमा मीठो गीत गाउँने यी चराहरू, बुद्धको उपदेश गाएर बुद्धको सद्गुणको प्रशंसा गर्दछन् ।

जसले पनि यी संगीतहरूको स्वर सुन्दछ , बुद्धको वाणी

बुद्धले प्रदान गरेको मोक्ष

सुन्दर, तथा जताततै भएका बुद्धका शिष्यहरूको भातृत्व संघमा विश्वास, आनन्द एवं शान्तिको नवीनताप्रति जाग्रत हुन्छ।

यस पवित्र भूमिका वृक्षहरूमा मृदु वायु बग्दछ र मण्डपका सुगन्धित पर्दाहरू हल्लाउँछ, एवं संगीतका मधुर स्वरावरोह उत्पन्न गर्दै यो वायु बग्दछ।

मानिसहरूले स्वर्गीय संगीतको यो मधुर प्रतिध्वनि सुनेर बुद्ध, धर्म र संघलाई सम्झन्छन्। यी सबै उत्कृष्टताहरू पवित्र भूमिको साधारण वस्तुहरूका प्रतिविम्ब मात्र हुन्।

३. यस भूमिका बुद्धलाई अपरिमित ज्योति तथा असीमित जीवनका अमिताभ बुद्ध किन भनिन्छ ? किन भने उनको सत्यको तेज, बुद्ध भूमिको बाह्य एवं आन्तरिक सीमासम्म निर्वाधरूपले देदीप्यमान हुन्छ। उनको सचेष्ट करुणाको शक्ति असंख्य जीवन र अनन्त कल्याण पनि घट्टैन।

किन भने उनको पवित्र भूमिमा जन्म ग्रहण गर्नेहरू र पूर्णरूपले ज्ञानी हुनेहरू असंख्य हुन्छन् र उनीहरू कहिल्यै पनि मोह र मृत्युको संसारमा फर्केर जादैनन्।

किन भने उनको ज्योतिले नवीन जीवन पाई जाग्रत हुनेहरू पनि असंख्य हुन्छन्।

तसर्थ, सबै मनुष्यले उनको नाममा आफ्नो चित्त एकाग्र गर्नु पर्दछ, तथा उनीहरूको जीवनको अन्तिम घडीमा पुग्दा अथवा एक दिन मात्रका निमित्त भए पनि वा सात दिनका निमित्त भए पनि पूर्ण विश्वासका साथ अमिताभ बुद्धको नाम स्मरण गर्नु पर्दछ । यदि उनीहरू एकाग्रचित्तले यसो गरे भने, उनीहरूको पुनर्जन्म बुद्धको पवित्र भूमिमा हुन जान्छ, र उनलाई अमिताभ बुद्ध र अन्य धेरै देवहरूले यस अन्तिम क्षणमा प्रकट भई मार्ग देखाउने छन् ।

यदि कुनै पनि मानिस अमिताभ बुद्धको नाम सुन्दछ, उनको उपदेशमा आफ्नो विश्वास जाग्रत गर्दछ भने, ऊ विशिष्ट एवं पूर्ण ज्ञानको प्राप्ति गर्न सक्षम हुनेछ ।

